
3 1761 08098611 0

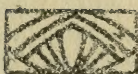

EX LIBRIS
ІВАНА
ЛУЧКОВА

UNIVERSITY OF TORONTO
VELUT ARBOR ÆVO

ВЯЧЕСЛАВ БУДЗИНОВСЬКИЙ

ПІД ОДНУ БУЛАВУ!

Оповідане з часів першої руїни.

ЛЬВІВ 1920.

Накладом Стефана Шухевича.

З друкарнї „Дїла" Львів, Ринок ч. 10.

В половині червня 1662. року гурток їздців, самих молодих хлопців, простував з глибини Запорожа ід півночи. Вже смеркало, коли задержались над Дніпром проти устя Орелі. Тут, на сій водній межі Запорожа і Полтавщини був перевіз. Коні, знесилені цілодневною їздою приоставали. Вже ізза коний треба було переночувати тут, над Дніпром. Якби то инші часи, то найліпше булоби таки зараз перебратися на той бік, аби завтра, як будуть рушати в дальшу дорогу не мати мороки з переправою. Провідник гуртка, Юрко Смолин, син полковника в Гукові був за тим, щоби ночувати на запорозькім боці, бо тут було безпечніще. По цілій Україні шаліла воєнна хуртовина. О посїдане сего краю змагалась Москва з Польщию, ще й при співучасти самих козаків. До одних була близша Москва, до других Польща. Примучені тою силою, що була близша, одні козаки стояли при Москві проти Польщі, другі при Польщі проти Москви.

Козацтво Лївобічної ішло війною на козаків правобічних і навпаки. Москва і Польща накинули Україні братовбийчу війну. Брат мусів різати брата! До того ще як спільники одних прийшли Татари, як спільники других Калмики. Як окрема сила, що в мішалась у війну на свій власний рахунок, виступила українська чернь. Гурток наших їздців ще не знав, що дієсь по тім боці Дніпра. Чули, шо Хмельниченко вже тягне на Переяслав, Чигирин і на Кременчуг. Його татарські чамбули вже могли бути по тім боці Дніпра. Татари помагали йому бити Москаля в такий спосіб, що народ вже тоді співав: „Бодай тебе, Хмельниченьку перша куля не минула!“ Може через ніч надтягне хто з того боку і розкаже, чи дорога в глибину Полтавщини вільна.

Саме тоді, коли позсїдали з коний і стали розкладати огонь, коло хати перевізника по тім боці появила ся ватага пішоходів. Тоті, побачивши гурток людий по запорозькім боці, стали довго призирати ся їм і ще

довше радили, чи перевозити ся. Не знали, що то за люде, чи безпечно зійти ся з ними.

„Чого боїте ся?“ промовив Зяблик. „То якісь вертають з Запорожа, а тепер на Запорожу лиш такі як ми...„

„Я волів би,“ перебив ватажок, Шарпило, „щоби то були городові недопанки. Саме тепер для нас наша братія небезпечніща.

„А то чому? Ти хиба забув, що перед нами робота, що нам потрібні руки.

„Руки потрібні, але не такі, що сплїндрували би наші сакви і бесаги. Тобі, бачу, вже надоїло двигати той міх. Подїлив би ся з другими... ге?.

„Агій, на тебе!“ Та диви. Нас більше ніж в троє тільки. Скорше вони з нами подїлять ся... Бачу, що в них є конї. Ми готові в дальшу дорогу поїхати їх кіньми.

– „Вони і конї мають і зазброєні. Нам треба доконче скріпити громаду зазброєними, а нї, то Татари пройдуть з добичею поуз нас.. Як би тоті помогли, то татарська добич безпечно впаде в наші руки. Треба побалакати з ними, може пристануть до нас.

Пором причалив і висипав на запорозький беріг безмаль не сотку людий, що стовпившись, вертіли ся на однім місци, як би не знали, що їм далї діяти. Вони наміряли цїлу добу пересидїти по сїм боцї, а позавтра пробрати ся назад за Днїпро. Тепер, через їздцїв, котрі також лишились ночувати, не знали, чи розтаборити ся в їх сусїдстві, чи подати ся троха дальше, аби між ними була більша відстань.

Оба гуртки були подібні до себе і відрізнялись так, що на перший погляд пізнав би, що то цїлком иньші люди. Подабали на себе тим, що здебільша одні і другі були приодїті з хлопська і не по празничному. Одні і другі були замащені та обшустані Ріжниця хіба була у тім, що плате тих, що ішли з Запорожа було о много більше спотреблене. Найбіднїйший жебрак-волокита соромив ся би показатись людям в таких штанках чи полотнянках. Добито була лата на латї! А то в одного рукав кінчив ся над ліктем, в другого ногавки над колїном. В декого сидженя було залатане кусником невичиненої кінської шкіри, в иньшого таки прозирало грішне тїло. Сорочку, хто мав, то її останки позістїбувані колючками тернини. Більшість була без чобіт. Обувим

визирали палці. Шапкам треба було добре призиратись, аби пізнати, що і вони колись пищали ся баранячим чи бобровим кожухом. Одяги тих, що прийшли з того боку, також не були просто з голки. Всеж таки видко було, що відколи вийшли з під рідної стріхи небагато минуло часу, та що за той час не багато перебули біди.

Зате обідрані шанталавці під иншим зглядом виглядали ліпше, ніж пришелці з того боку. Отсї ішли всї пішком. У тамтих кождий мав, як не два коні, то бодай одного. І то ще якого! Як би просто з гетьманскої стаднини. Пішоходи були зазброєні, але не лицарською збруєю. Шаблї мав тілько дехто. Впрочім в одного була за очкуром сокира, в другого різницький ніж, в третого звичайна довбня, або здоровий ціпок. У їздців була збруя козача: шаблї, списи, кинджали, келепи, луки, пістолї і рушниці.

Ще сильнїйше відріжнялись обі купи поведенєм. Вигляд піхотинців був в загалї дуже непривітливий. Понуривши голови збили ся в купу і, водячи очима по земли перешіптували ся. Лиш час до часу спозирали скоса і з підолбя в сторону їздців. Міркували, чи схочуть з ними панїбрататися. Неоден думав також, чи не запасти ся їх кіньми та їх збруєю.

Їздці носили чола високо, дивились оден одному і цїлому світови просто в очі, та голосно і весело гуторили. Хто жив на Україні в половині сїмнацятого віку, доразу пізнав би, що то за люди одні і другі. В обох гуртках були сини одного народу, що наваживсь стрясти з себе чуже ярмо. Та не однаково одні і другі брали ся за се діло. Не однаково, бо не однакі були душі в одних і других. В одних були крепкі, здорові та горді душі здавна вольних орлів; в других вялі, хиряві та покорливі душі рабів, що лиш на часок вихопились з тюрми прірваної без їх співучасти.

Дуб, що скільчився на широкім полї і увесь вік свій ріс у вільнім просторі пещений росою та ясними і теплими промінями сонця, гартований вітрами і негодою, такий дуб вибуявсь високо, розріс ся широко. Високий і кремезний стоїть просто, гордо держить своє чоло. Ніяка буря не зігне його в каблуку, не всилує стати навколїшки, нї повзти по земли. Инша буде деревина, хочби з жолуди того самого батька-дуба, як вона скільчила ся під склепом тюрми, що загороджує

приступ соняшному проміню. Не росте просто в гору. Хирявий та вялий дубчак вигинаєсь в кривульку, повзе то сюди то туди, аби якою щілиною прокрасти ся до світла. Так буває і з людською душею. Хто вродивсь і виріс в ярмі, не таку має душу, як той, кого з дитини ростила вольная воля. Ще нікчемнійша душа такого тюремника, що рабство виссав з грудий мами рабині. Инакше боре ся за волю той, що хоче виломити ся з тюрми, в котрій вродив ся і виріс, так що його очі з роду не бачили сонця а груд не дихала вольним воздухом.. Инакше знов той, що родивсь на волї і аж пізнійше попавсь у кайдани. І поведенє такого, що лиш про те думає, аби сам видобувсь з тюрми, не таке, як поведенє того, що боре ся не лиш за свою власну волю, але і за волю свого брата, чи сусїда.

Промислом їздців, промислом з дїда-прадїда було козакованє. То родові козаки, що як вродились, так і виросли вільними козаками. Вони з дитини все дихали повною грудию, свіжим воздухом широкого та вольного степу, гріті ясним промінєм сонця. Такий, хоч згодом тїло його попало у неволю, то його душа таки лишилась тим кремезним, буйним та гордим дубом, якому спини нї карку не зігне ніякий ураган степовий. Піхотинцї родились і животїли в казаматах рабства, до котрих промінь сонця не зазирав нїколи. Груди їх дихали гнилими випарами тюремного льоху. Тимто й здержані в розвою їх душі, викравши ся на сонце вольної волї, не годні були, мов викинена з землї кертиця, від землї очий підвести, бо світло сонця осліплювало їх.

В козачім гуртку нїхто й не питав, яку то породу людий пором привіз на запорозький бік. Вигляд і поведенє пришелцїв сказали їм, що то найнещасливійші в сьвітї злидарі прокрадають ся на Низ. Хиба лиш того ще не знали, яка то сила гнала на Запороже саме тоту купу. В тоту безпанську країну необмеженої волї українське хлопство валило тодї натовпом з ріжних причин. Одних підганяв Лях і Москаль, инших гнало хамство їх власних рабських душ. Одні рабські душі сказали собі: „всюда зле, а дома найгірше!“ Вони утїкали, прокрадались через Бог, Синюху, Тясмин і Орелю, аби не бути дома, бо дома неволя. Другі і ш л и туди, аби відтам вернути домів... панами. У т ї к а л и такі, що хоч стогнуть в ярмі, не годні спромогти ся на бунт. І ш л и

тоті, що хоч з тюрми вирубала їх козача шабля, ще не навчились даровану їм волю шанувати.

І рабська душа бунтуєсь проти неволї, але тільки пальцем в чоботї. На свого-пана гнобителя раб з роду кинеся лише тодї, коли того душмана вже хто другий звалив з ніг. Невільник з роду гне перед своїм паном не лиш катоване канчуком тїло своє. Ще більше гне ся в три погибелї його рабська душа. Побитий канчуком почіхаєсь; змордований тяжкою панщиною зітре з чола піт і зітхне глубоко... тай тільки всего. Руки проти ката не підійме, бо її здержує рабська душа. Вона ненавидить пана, але також боїть ся і поважає його; корить ся перед ним як перед висшим єством, уліпленим з иншої, панської глини. Зненавидженого пана раб має за полубога. За лихого і пакісного, але все таки Бога; за єство висше, зіслане на світ напрошне на се, аби панувати і катувати. Раб збунтуєсь проти свого пана хиба аж тодї, коли вже нема проти кого бунтувати ся. Коли того полубога скинув з трону, та з його руки вихопив канчук хто другий, то тодї і раб кине ся на безборонного. Спряче ся за чужі плечі і відтам стрілить. А ні, то на розбійничий лад засяде в ночи і втопить ніж в його... не груди, а в його плечах. Невільник з рабською душею проти свого пана, як довго він стоїть на ногах, в ясний день руки не підійме, до явного лицарського бою за власну волю не стане.

Але як знайдесь брат лицар, що тїло раба виломить з тюрми, то тодї рабська душа не знає межі своїй волї. Не уміє користати з неї, ні обезпечити її. Вирубаний з ярма чужими руками, раб не хоче знати ні бачити того, що окрім него на тій самій земли живуть ще другі люде, та що свої ліктї треба носити так, аби ними не розтручувати ребер сусїдів. Рабська душа і чути не хоче про се, що для обезпеченя що лиш добутої волї треба частину її пожертвувати в користь сусїдів; що хто хоче мати права, то також мусить взяти на себе обовязки. Увільнений раб не розуміє того, що і вільний мусить двигати ярмо... тото ярмо, яке на одиницю вкладає весь народ.

В хвили, коли весь український народ ставав одною вільною громадою, ні одному Українцеви не вільно було сказати „моя хата з краю". В державі такої хати нема. Але карловаті рабські душі того ще

не знали, та не розуміли, що і вільний має обовязок для добра своїх співгорожан, для добра і закріпленя вивойованої волї всего народу та цілої української землї дати мірку, як не крови власної, то бодай свого власного поту робучого. А рабські души не лиш не знали сего. Вони власну державність ненавиділи ще більше, ніж державність чужу. Хамом руководить люта, прелюта зависть. На світї вже з давна так водить ся, що завидуєсь лише такому, що був рівний завидникови. Рабській души гірш усього ненависний брат, до котрого доля усьміхне ся милійше ніж до нього. Завидує передусім свому братови, а двигарями української державности були рідні брати рабів... козаки. Сій верстві народу, з котрої рекрутуєсь найбільша пайка його хамів, осоружна взагалї всяка держава, всяка державна власть, всякий лад державний. З держави вони безпосередної користи не мають, а посередних користий не розуміють і не бачать. За те бачать і відчувають тягарі на удержанє держави, та обмеженя необхідні для користи і добра загалу. „Чужий панує над мною", мудрішкує рабська душа, „і висмоктує кровцю з мого серця, бо він чужий і на се вліз до нас, щоби сею кровю розжити ся. Але щоби менї старшував мій сусід, мій родич, мій рідний брат?!... А я що?! Я гірший від него?... Від мачохи? Не діждеш! Має менї старшувати моя власна кров, то радше нехай старшує кров песя!"

От такі то люди, були тотї, що перевезли ся на запорозький бік. Черняки, що ще за Богдана Хмельницького вихопили ся з панських рук. Вони волочили ся за його війсками, живучи з відпадків війни. Тотї відпадки, подеколи дуже масні, не позволили їм до нинї вернути ся до їх предківського хліборобського промислу. Вони тинялись дальше, глядаючи за наживою. Тепер зглотили ся, постулювали голови до купи і радили, як би то їм наблизити ся до козаків, та виміркувати, чи не далось би позискати їх до спілки. Козаки собіж хотїли підійти до черняків, бо надіялись почути від них „що нового" в Полтавщинї, та чи на шляху до Небулова і Гукова воздух чистий. Аби чернякам розвязати язики, треба було вислати до них такого, що умів по їхньому балакати. Такого, котрого вони могли би взяти за одного з їх братії. Між козаками був такий. Семен, слуга Небулівського сотника, Степюка. Коли син

сотника Остап, молодий сїмнацятьлїтний парубок вибиравсь разом з побратимом Юрком на Запороже, сотникова упросила старого слугу Семена, аби пішов разом з Остапом, та нишком опікувавсь ним.

„Здорові були!“ гукнув Семен наближаючись до черняків. „Відкіля Бог провадить?„

„Від усюди“, відповів оден. „А куди тебе несе нечистий?“

„Ти, бачу, дуже вічливий... Гей небоже! Як би ти так відповів менї в моїм селї, з вулицї через пліт. Наговорив би я, з за плота, твоїй мамі, аби ти знав, чий ти син. І собаку спустив би.

„А я когута пустив би... на твою стріху“ реготавсь черняк „Твоя мова крепка... Бачу, що ти наш брат. Чого ти причепив ся до городовиків?

„Я з небулівської сотнї, гуківського полку. Вертаю у свояси, бо чув, що полк піде на Правобічну бити Ляхів... І Хмельниченка, що пристав до них.

„Тоті“, вмішавсь в розмову ватажко черняків, Шарпило, „що справдї хочуть бити Ляхів, валять тепер на Запороже. Відтам, не з панської гетьманщини прийде їм амінь. Де там нашим городовим з їх старшиною до війни з ляцким панством. Ворон воронови ока не виклюс. Ваші старшини так/ж пани як і ляцка шляхта. Доки наших кармазинів не видусить холера, або Сибір, доти не буде гаразду на нашій Українї. - Найперш побийте вашу старшину...

Шарпило заспівав такої нарошне на се, аби Семен скорше виговорив ся, хто його товариші і як ставлять ся до черні. Як були се гордовиті городовики, то й не говорив би з ними про се, що мав на примітю, бо тоті „недопанки“ не схотїлиби панїбрататися з його голотою. Семенови анї гадки було перечити ся, бо знав, що не образумить їх. Противно, рішивсь потакувати.

„Нашій старшинї вже недовго панувати. Запороже і московський цар возьмуть їх добре у руки. Вертаю просто з Сїчи. Бачив, що варить ся. Черни там велика, превелика сила. Вжей вибрали гетьмана для України. На злість карма инникам дадуть їм такого гетьмана, що колись то вельможним гетьманам чистив чоботи... кошового отамана Бруховецького. Він тепер кличе ся кошовим гетьманом. Прийде на Україну з усею чернию. Прийде обрахувати ся з дуками старшинами.

„Коли так, то чого ти саме тепер покидаєш Запороже; не ждеш, аж кошовий гетьман рушить з усею братією? Хиба ти не наш? Твоє товариство, хоч в лахмітю, не подабає на товариство черняків.

„Усякі між ними. Є голота, є і городовики. Я причепивсь до них, бо в товаристві безпечнійше. Ми чули, що вже і по лївім боцї вештають ся кримські спільники Ляхів. Я простую до Небулова, аби на Запороже вигнати як найбільше людий, бо менї анї гадки іти з моїм полком.

„А хто буде вельможному сотникови сїно косити? Що пан сотник, його осаул, його писар та всї його козаки їсти муть, як не буде людий, що свій хлїб мелють в його млинах і дають пайку на війско? Чим його козаки будуть стріляти, як не буде людий, що, пючи пиво та горївку, платячи за перевіз, то що, зсипують до його каси свою кервавицю, аби мав защо купити порох, кулї?

„У нас не так, як в иньших сотнях. У нас сотник дурний, бо не притискає народу. А народ у нас мудрий. Весь вписав ся в козацький реєстр, а сотник не счеркує їх. Всї мають козачі привілеї. На старшину нї на війско не роблять, нїяких податків не платять, горївку самі гонять. В сотниковім млинї дають лише звичайну мірку. Мельникови за роботу. . Сотник, кажу, дурний. Має покладний гріш. Напрятав ще за ліпших часів, в походах на Турків, Ляхів. Тепер і сам жиє з того, та ще й оплачує сотенну канцелярію, купує порох, олово. Тим то й тяжко збунтувати народ проти такого старшини.

„Твій сотник справдї якийсь недотепа. На війско давати власні грошї! Але ти помиляєш ся, гадаючи, що проти такого тяжко народ збунтувати. Навпаки. Хоч би сотник як лупив, то народ, проти голопятника не піде, бо в него нема що взяти. Але твій сотник справдї мусить мати великий скарб, не вичерпаєму керницю срібла та золота Лиш скажи се нашій братії!

Черняки зглотили ся навкруги розмовляючих. Слова „скарби, золото, срібло“ збентежили їх, розцїкавили. Прислухувались уважно, лупаючи оден на одного очима.

„Ти, небоже“, промовив Зяблик, той що відгрожувавсь когутом, „мудро зробив би, як би пристав до нас, та провів братію до сих скарбів...“ Штовхнув Семена в бік, нахаливсь до него і шепнув до уха: „Нам

ціла тота братія не потрібна. Аби тілько були скарби та провідник... Знаєш добре, як до них дібрати ся?"

„Правду кажеш", Семен відповів йому також пошепки. „До такого діла велике товариство непотрібне, ну, і... забогато рук до поділу Вистануть два, три. Але де найдеш такого спільника, аби на него мож покласти ся?...

„Я поговорив би з тобою. Коби тут шинок! При чарці ти пізнав би мене... що моя мама недоріку не вродила, та що доброму товаришеви і я вірний побратим При чарці говорить ся від серця, не кривить ся душею. І розумні думки родять ся.

„В моїм товаристві знайдесь яка кватирка. Сам бачив, що вчера пили. Але ніхто не дасть.

„Не хочу за дурно. Маю чим платити. Іди до своїх і розпитай. Не пожалуєш. Як той, що має горівку схоче дати її за яку золоту чічку, то відійди з ним на бік. За онту могилу, що якої пів версти за вами. Я поговорю з нашим отаманом Шарпилом, аби мене вислав до вас на підслухи та підмовляти до спілки з нами. Тоді зайду до вас за тоту могилу.

„То братія Бруховецькоjо", розповідав Семен, коли вернув до своїх. „Зараз довідаємо ся, які геройства за ними і які перед ними. Між ними є мочиморда і великий балакун. Прийде до нас купувати горівку. Казав, що заплатить золотом. Треба його добре підпоїти, то вищебече всьо. Беріть горівку і ходіть поза отсю могилу.

Юрко добув з навюченої на коня бесаги боклаг і пішов за Семеном. До них пристав також Остап. За часок пришкандибав Зяблик, двигаючи на плечех добре напханий міх. Йому аж очі заіскрились коли побачив боклаг. Простягнув руки по него.

„Стрівай, небоже!... Всього не дам. Лише половину. Маєш фляшку?

„В тім то й біда, що не маю. Мусиш відступити цілий боклаг, бо до чого наділлєш?

„Годі! Як не маєш посудини, то з торгу нічого не буде.

Зяблик почіхав ся в потилицю, думав, думав, ста порпати в мішку і виймив глек з салом. Сало викинув, глек витер полою і поставив перед Юрком. „Сип!"

„Ти вдурів? З горшка вихлюпаєсь.

„Годі! Така вже доля горівки. З горшка, чи з фляшки... мусить вихлюпати ся... до горла. Гадаєш, що з тими пару краплями буду возити ся? Що може понесу до моїх? Добре вийшов би. Всі кинули ся би на горівку, як голодні вовки на барана. Випю таки у вас. Сип!

„Горівка ще не продана. Ще не знаю, що дістану за неї.

„Не бій ся, козаче. Маю чим платити. Дам тілько що в корчмі купив би цілу бочку.

Зяблик знов став порпати в мішку. Видобув клуночок завернений в онучку і розвернув її. Правду казав, що має чим платити. В онучці було пару червінців, троха срібної монети, золотий хрестик, дві срібні чарки, ґудзи з самоцвітами, то що.

„Дам отсей хрестик... Золотий.

„Не годить ся купувати святий хрест за чортів напиток, що лише до гріха наводить", замітив Семен.

„Правду кажеш. Не годить ся", відповів Юрко і віддав хрест Зябликови.

„То може отсих пять ґудзів? Також золоті. А то каміня в них, як яйце голуба.

Юрко придививсь ґудзам. Пізнав, що не золоті, лиш позолочені. І камінь не був найшляхотнійший. Звичайний туркус.

„Нащо мені тото?! Ними не причепуруюсь, до мого лахмітя не причеплю. Хиба знов проміняти за ґорівку і пропити. Покажи тоті ланцушки.

„То було доразу казати, що маєш дївчину. Я був би зараз знав, що показати. А то тілько прогайнував часу!" докоряв, подаючи два нараменники з щирого золота, прикрашені ізмарагдами.

„За тото дам ґорівку.

„Ого, козаче! За оба?

„То не золото. Срібло, помащене зверха золотом, аби срібло не стерло ся.

„Хто його знає, чи помащене? Може твоя правда, а може й нї. Тут нема золотаря, аби розсудив нас. Але хоч би й золочене срібло, то воно вартує більше, ніж твоя горівка разом з тобою. Даш цїлий боклаг, то бери.

Зяблик взяв боклаг, наляв до срібної чарки і вихилив. Наляв в друге і подав Юркови. Третою почастував Семена, четвертою Остапа. Кинув чарку в мішок,

приклав боклаг до рота і тягнув. Здорово тягнув. Відоймив від рота, висапав ся і знов приклав. „Добра“, хвалив, „Дуже добра. Але і добре заплатив. Не маєш кривди, козаче. І я не маю. Від решти мушу відгородити тоту, що вже всипав в себе. А ні, то ще впю ся“. Добув з міха коржі. Став рвати зубами сало і закусував коржем. Одно і друге поливав горівкою.

Остап і Юрко лишили Семена коло Зяблика. Самі пішли до своїх. Оглядали так дешево придбані нараменники.

„Оба однакі“, промовив Юрко. „Оден завезу моїй сестрі. Другий передай твоїй сестричці. Скажи, що то на спомин від козака, котрого вона була знайшла в саді, під грушкою в кропиві, та вихопила з зубів ваших собак. Хто знає, чи я нині козакував би, як би не вона. Ваші собаки не жартують.

„Тебе знайшла в кропиві? Я про се нічого не знаю. Був торік дома, але Настя не згадувала про се.

„Може забула. То приключилось ще перед двома роками, а їй було тоді не більше, як дванацять років. То так стало ся. Я був у вас і під вечір пішов на грушки. Виліз на тоту велику стару грушку, що геть при кінци саду. Гиляка, на котрій я стояв, вже була зморшавіла. Зломилась і я упав на плечі. Мене запоморочило. Коли вже цілком змеркло ся, служба зачинила ворота і спустила псів. Тоді Настя побачила мою шапку і нагадала собі, що я пішов в сад. Потерпаючи, що мене обсядуть собаки, а вони саме туди пустились були, й собі побігла за ними. Лай і гаркіт завели її під грушку, де я лежав в кропиві, все ще без тями. Собаки вже були віддерли полу мого жупана. Відігнала собак і голосно гукаючи призвала службу. Першого парубка, що надбіг, вислала по воду. Вилляли на мене ціле ведро і я прочуняв. Як би не Настя, то хто знає, чи собаки не були би зажерли мене. Я чув, що вони вже неодного злодія розшматкували. Нехай бодай от-сею дурничкою, яка мене коштує лиш пару чарок горівки, віддячу їй.

Зяблик, як допавсь до тої горівки, то прикладав боклаг до губи, то зазирав до него, чи ще богато. Пив сам, але і не забував за Семена. „Пий, друже, аби була сила до роботи!“ Семен став потерпати, що як не розмовить ся з Зябликом зараз, то за часок взагалі

нічого не видобуде з него, бо горівка запаморочить його. Став обережно випитувати, до якої то роботи потрібна сила. Зяблик припивав, та розповідав. Перескакував з предмету на предмет, повторяв ся, але вищебетав всьо. Як би цілий його розговір з Семеном звів до купи і завів лад, то оповіданє булоби таке:

„Наша ватага, то Ситницькі посполиті, вписані в козаки. Але ми спокійні люди. В козаки вписались, аби між людьми була рівність. Чужої крови не хочемо, але також не хочемо, аби нас займав хто. Отже нас не лишили в спокою. Як прийшла вість, що Хмельниченко іде з Ляхами і татарами, щоби Ситник відвоювати від царя до Польщі, то сотник зігнав нас боронити город. По кількох днях ми зміркували, що то не переливки. У Ляхів були великі гармати, котрими метали в город бомби. Одна така бомба впала крізь вікно в корчму, побила трех хлопів. Сама корчма згоріла. Та коби то сама корчма! Разом з нею згоріло пару бочок горівки... Отже народ зібравсь на нараду і пішов до старшини. Кажемо, щоби город віддати Ляхам, то бомби не будуть побивати людей. Тай може помилуванє вимолимо. Як Ляхи возьмуть город силою, то всіх нас дадуть Татарам. Заплатять їм нами за поміч. Але сотник Собенко ні, тай ні. Висміяв нас, кажучи, що город видержить і пять літ облоги. І вся його старшина завзялась боронити, хоч би до загину. Отже ми винайшли льох, котрим мож було видобути ся за город. Сим льохом Шарпило прокравсь до Ляхів, аби з ними замиритись. Хотів, бачте, народ спасти від загибели. Ляхи згодились помилувати нас, як видамо їм козачу старшину. Не було иншої ради. Ліпше нехай пропадуть два-три упертюхи-кармазинники, ніж мав би загибати весь народ. Шарпило вернув ще тої самої ночі і ми зараз взяли ся за діло. Счинив ся бунт. Ми спіймали та звязали старшину і сим потайним льохом відставили до ляцького табору. Аби Ляхам дати знати, що вже можуть увійти в город, Шарпило підпалив якусь хату. В городі счинив ся ґвавт. Козаки, хоч ми їм сказали про нашу злагоду з Ляхами, хоч не знали, де старшина діла ся, таки не хотіли здатись. Отже ми зміркували, що Ляхи покарають город плюндруванєм. Щож було діяти?! Аби українська праця, тоті скарби, які жидова і козацькі дуки з цілої околиці напрятали в городі, не впали в ворожі

руки, ми випередили Ляхів і Татар. Заки Ляхи перебили козаків, що боронили брами, кождий з нас напхав до міха кілько лиш міг вдвигнути, вийшов потайним льохом за город тай у степ... Дурні козаки не здавали ся, а бились так, що вигибли до одного. З пімсти за цю оборону, бо Ляхів погибло у троє тілько, Ляхи вирізали весь народ, не лишаючи в живих одної дитини. Відданих їм старшин вбили на палї.

Семена кортіло здоймити очкур, зашморгнути на шию сеї паршивої собаки та задусити її. Але переміг себе. Черняки мали на примітю якийсь новий злочин. Треба було з підхмеленого видобути решту. Ліпше не дати стати ся новому нещастю, ніж пімститити се, що вже минуло.

„Коли Шарпило був в польськім таборі“ Зяблик зповідав дальше, „чув розмову Ляхів з Татарами. З сеї розмови виміркував, що оден татарський чамбул вертає домів, у Крим. За поміч, яку дали Ляхам, Ляхи позволили їм ще на добавок вирабувати село Орчу. Татари підійдуть під Орчу завтра середопівночи. В пятницю на зорях нападуть на село. Що годні будуть потащити домів, тото заберуть; возьмуть ясир, і всьо проче знївечать. Старців і дїти виріжуть а хати з рештою людської праці пустять з димом. Шарпило і ми рішили кроваво пімститись на Татарах за зрабоване і вирізане село.

„За село вже вирізане і вже зрабоване? Воно ще анї зрабоване анї вирізане. Ти хиба хотів сказати, що за такий хижацький намір Татар?

„Ще не вирізане анї зрабоване, але буде. Буде позавтра досвіта.

„Буде позавтра, хоч ви вже вчера, чи може ще раньше знали про се, що Татари затївають? І ти вже говориш про пімсту?!

„Чи маємо Татар пропустити поуз нас з ясиром і усею иншою добичию? Ще може провести їх, аби під нашою охороною вернули домів? Чи ми, православні христіяни ще маємо поблагословити їх за се, що виріжуть православний народ? Татар мусимо покарати!

„Як ви православні христіяни, то ви з тою карою не смієте ждати аж до тої пори, коли Татари православний народ вже виріжуть. Ви, заки стали радити

над карою, повинні були перестерегти Орчан. Як доси не зробили, то тепер зробіть се.

„Хиба би дурні були! Як підемо за твоєю радою, то Татари не зрабують села, не буде що відбирати від них.

„Таким чином село вирабують та виріжуть не Татари, але ви, татарськими руками. Ви, православні християни,

„Пусте, православні; пусте християни. Орча ранговий маєток. Половина села козаки, половина поспільство. Людська праця і доходи з млина та горівки ідуть на полковника та його бахурів. Нема чого жалувати їх. Як Татари зруйнують село, то полковник не буде мати защо купувати кармазинів та сапянців. Ми й так незабаром перебємо всіх кармазинників... нашими власними руками. Аби тільки булава попалась у руки Брюховецького... Отже ми пробрались на сей бік, бо тут безпечнійше. Маємо тут переночувати і завтра з полудня назад пробрати ся, бо Орча по тім боці. Але ми без військової зброї. Ножами і сокирами Татар готові не одоліти. Шарпило вислав мене до вас, аби я виміркував, чи ви не пристали би до спілки. Але я міркую, що чим менше товариство, тим більша пайка прийде на одного, при поділї добичі. Моє товариство дуже велике, а до самого діла, як ви пристанете до него, цілком непотрібне. Тут треба шабель і рушниць. Міркую що ви були би дурні, як би пішли до спілки, та ділили ся добичею з моїм товариством. Возьміть до спілки мене одного. Я знаю, куди Татари, вже навантажені добичею вертати муть. Знаю, де Шарпило загадав устроїти засїдку. Проведу вас.

При кінци розмови Зяблик вже загикував ся. Горівка попутала язик. „А... а... а... нот... тому ти покажеш менї стежку до скарбів твого сотника..." Похилив ся і заснув.

Семен лишив Зяблика під могилою і вернув до своїх. Козаки навіть не радили, коли Семен повторив їм все, що чув від Зяблика. Ще не скінчив оповідати, а коні вже були назад осїдлані. Виряджались на той бік, аби перестеречи Орчан. Аби черняки не здогадали ся в чім діло, рішили перевезти ся не тут, але аж коло Переволочної. Юрко вислав двох звідунів в сторону табору черняків, аби допевнити ся, чи вони не підглядають,

що діесь у козаків. Але їм ані гадки було. Вониж в тій цїли вже вирядили Зяблика. Самі навіть відсунулись дальше від козаків, бо в так близькім сусїдстві загадочного товариства було їм ніяково. Всї спали, окрім одного Шарпила. Він сторожив і нетерпеливо дожидав Зяблика. Коли звідуни вернули з вістию, що ніхто не слідить їх, козаки взяли конї за поводи і нишком пішли за Юрком горі рікою. Коний досісти і чвалом рушати мали аж тодї, коли між ними а черняками буде така велика відстань, що не почують тупоту копит. Саме в хвили, коли Юрко задержавсь аби сїсти на коня, щось промайнуло в кущах, що тягли ся ліворуч. Гадаючи, що то звідуни Шарпила, Юрко підвів руку і козаки станули. Юрко хотїв розпустити козаків в ланцух щоби чвалом окружили кущі та спіймали тоту загадочну зьвірину. Не прийшло до того. З кущів висунулись два хлопи і, не скриваючись, подали ся до козаків. Запитані, хто вони та за чим приходять, відповіли, що вони з купи, що прийшла з того боку, та що хочуть пристати до козаків. Юрко недовірчиво спозирав на них. Мав підзор, що то шпігуни вислані Шарпилом. Спитав з якої причини відчахнулись від свого товариства.

„Скажемо тобі правду, козаче“ промовив оден з хлопів, Козюра. „Ми гірко каємо ся, що пристали до тої купи. Ми гадали, що то справдї козаки. А то люди, що не по правдї живуть. Вони гірш тих нехристів. Їм не воля на умі, а рабівництво. І однаково їм, ворог чи свій. Аби лише було що взяти. З такого промислу не хочу жити. Ні я, ні мій сусїд, Книшук. Ми рішились начхати на тамтих, та пристати до вас. З вами вернемо на той бік. домів, Ми з Небулївської сотнї, Гуківського полку... Між вами є також наші краяни. Ще й тото хочемо сказати, що треба перестерегчи Орчан, бо до Орчі мають позавтра загостити Татари. Спасайте православний народ. Ми вас проведемо. Дорогу знаємо дуже добре.

Послїдні слова розвіяли сумнїви Юрка Коли хочуть спасти Орчу, то вони цїлком певно відстали від ватаги Шарпила. Казав дати їм зайві конї і вони поїхахи з козаками. Однак для певности козаки взяли їх в середину. Перед самою Переволочною заступив їм дорогу сильний відділ козаків. Станув перед ними півкругом і дальше не пускав.

„Чи ви сказили ся?!“ крикнув Юрко. „Вступіть ся і не гайте нас. Нам горить земля під ногами.

„Чи то не Юрко Смолин?“ спитав осаул Яким, що саме в сій хвили причвалав від перевозу... Твоє щастє, що ще на час наспів. За яку годину було би запізно. Тепер не пропустимо нікого ні з Запорожа до нас, ні на Запороже від нас.

Причина така: Грамотою з дня 13. мая (1662) цар наказав білгородському воєводі, князеви Григорієви Ромодановському іти з московським військом до Переяслава. Там він має скликати раду, аби вибрала гетьмана. На сю раду цар казав покликати нашого наказного гетьмана Сомка, його суперника полковника Золотаренка, московського підлизу епископа Методія і запорозького отамана кошового Бруховецького з усею його старшиною і всім війском запорозьким. Ми знаємо, який тепер народ на Запорожу. Там зібралось тепер найпоганійше шумовинє. То не козаки, а люди, що жили би не з праці власних рук, а рабунком. Війску Бруховецького, як такий набрід мож звати війском, осоружний всякий лад. Воно стоїть за Бруховецьким, бо той віхоть московський обіцює черни, не то що будуть мати козачі привілеї, себто свободу від усяких тягарів, але що також будуть вільні від обовязку воєнної служби. Вони стоять за панованєм Москалів над Україною, бо колись говорив їм Пушкар, а тепер обіцює Бруховецький, що під царем не буде ні податків, ні воєнної служби. Україною будуть правити оплачувані царем воєводи і народ не буде мусів годувати козацької старшини; Україну буде боронити московське війско, отже і козаки вже будуть злишні і український народ взагалі не буде потребував проливати власну кров в обороні власної землї. Найсильнійше тягне черняків до Бруховецького надія, що так він як і Москва позволять вирабувати козацьку старшину. Ми знаємо, що Москва кличе Запорозців на раду на се, аби Україні накинути Бруховецького. Щоби при його помочи і помочи черни взяти Україну в кліщі, вигубити козацтво і з нашого народу та з тої самої черни вициркати послїдну каплю крови. Тому то я і полтавський сотник Буйвол порадили Сомкови, аби силою спинити заливу черни з Запорожа. Запороже має свою власну старшину, свого власного отамана кошового. Ми не

вторкаємо ся до вибору їх старшини, нехай вони не накидають гетьманів городовому козацтву. Сомко згодивсь і вислав нас з війском до Переволочної, аби понищити пороми, човни і плоти, не пропускати з Запорожа черни а на Запороже харчів. Саме тепер зачинаємо роботу. Потому підемо горі рікою аж до Кременчуга. Всюди понищимо перевози і всї броди обсадимо війском. Отсей відділ, що тепер сїдлає конї, поїде зараз долї рікою знищити пором при устю Орелї.

„Тоту роботу, пане осауле, будете мусїли відкласти на завтра. Нам треба пропустити на той бік одно товариство, котре маю охоту провчити, аби знало ріжницю між козаком і розбійником.

Юрко розповів про намірений набіг Татар на Орчу. Віддїлови, що мав іти нищити перевіз біля устя Орелї осаул Яким казав вирушити туди, але перевозу поки що, не нищити. Козаки мали скрити ся в лїсї біля перевозу. Як „купа“ Шарпила перевезе ся, віддїл мав нишком слїдкувати за нею, аби під Орчою, як треба буде, взяти її в два огнї. Сам зі своїм війском пристав до козаків Юрка.

Шарпило, не діждавши ся до півночи Зяблика, вислав двох звідунів.

Звідуни пішли, беручи свої клунки з собою. Ніхто з їх товаришів не дивувавсь, бо кождий був би зробив так само. В сїй купі знав оден одного. Лишити свою „працю“ під опікою товариша, значило тілько, що „пиши, пропало!“ Нишком окружляючи місце, де, гадали, ночують козаки, звідуни підібрались аж до таборища. Знайшли його порожним. Пішли нахилця дальше і попали на сплячого Зяблика.

Оден штовхнув його ногою в бік. Він лише помурмотів і спав дальше. Бачучи боклаг, і самого Зяблика в блювотиню, здогадали ся, що купив у козаків горівку, впив ся і заснув. Через те й не міг звістити, що козаки вже пішли дальше.

„Що нам дїяти, куме?“ спитав оден, спозираючи ласо на боклаг, в котрім ще була половина горівки, та на пузатий міх Зяблика

„Я, куме, сказав би вам щось“, відповів другий, так само вліпивши очі в боклаг і міх. „Як ми тоту берогу оттутечки так лишимо, а до табору чейже не по-

тащимо його, то пропала решта його горівки і його міх. Безпечно вкраде хтось.

„І я так думаю“.

„То і ви кажете, що боклаг та міх безпечно пропали йому?.. Коли він тото вже втратив, то не мати ме кривди, як ми возьмемо. А ми, що разом з ним працювали на тото, не прогнівимо Бога і не будемо мати гріха, як поділимо ся отсим, замість позволити, аби який злодій безпечно обікрав його?

„І я так гадаю. Степове право таке, що як я що знайшов в степу, то воно моє. Ми тото знайшли. Ніхто сего не пильнує, бо він спить. Відки ми маємо знати, що то його річи?! Мабуть хтось ішов туди, попри нього, та саме коло него згубив.

„Безпечно згубив. На що хто дурний має знайти? Ми перші знайшли. Воно наше. Безпечно наше... Але, аби тілько не двигати, ліпше буде боклаг випорожнити тут на місци.

„І я так гадаю. Але не тут, біля него.Ануж чорт схоче і він просне ся? Або Шарпило, не діждавши ся нас, вишле других? З міхом Зяблика нам і так не вертати до наших. Зяблик, як просне ся, верне, відбере.

„Безпечно відбере. Бери боклаг, я беру міх... Пращавай Зяблику, пращавай Шарпило... Ходім!

Вже на світ займалось, а тут не вертають ні Зяблик, ні оба звідуни. Шарпило взяв двох і пустив ся шукати за пропавшими. Не мало здивувавсь, коли на місци, де козаки розкладались на нічліг, не знайшов нікого. Не міг збагнути, куди вони повіялись. Прийшли аби переправитись на той бік, але не зробили сего, бо був би бачив, як перевозять ся поромом. Тут броду нема, а чейже плавцем не пробрали ся. Хиба пішли аж під Переволочну а Зяблика і звідунів взяли з собою... Шарпило поміркував, та рішивсь і свою ватагу повести туди. З Переволочни зручнійше було перестріти Татар повертаючих з Орчі. Зібрав свою купу і повів її за тропою козаків. Під могилою пошпотали ся о Зяблика. Він ще спав. Блювотиня, в якім лежав, сказало їм, чому не вернув до них. Хотіли розбудити його. Але Шарпило махнув рукою.

„Нехай дальше спить, товариша! Таких товаришів нам не треба.

Ледви зробили пару сот кроків, попали на обох звідунів. Спали оба, держачи в обіймах порожний боклаг. Біля них оба їх клунки і міх Зяблика. І сих Шарпило не казав будити. Лиш забрав міх та клунки і повів ватагу дальше.

Молодий Юрко віддав своїх козаків під провід осаула Якима. До Орчі провели козаків Козюра і Книщук. Вели їх тим яром, котрим, як чули від Шарпила, мали прокрасти ся до села Татари. Там, де яр поширювавсь у балку, було село. Саме тоді стояла в Орчі ціла сотня добре зазброєного війска Наказний гетьман Сомко провідав був, що проти него, та проти москалів Ромодановського вирядивсь гетьман Юрко з Ляхами і татарською ордою, та що вони простують на Переяслав, Канів, Кременчуг, і Бужин. Сомко зарядив мобілїзацію. Справжнї козаки ще того самого дня стanули готові до походу. Не так тоті хлопи, що вписались були в козаки, аби мати козачі привілеї. Одної ночі щезли з села всї молоді і здорові. Лишились тільки баби, старці, калїки і дїти. Так зробили не лиш в одній Орчі. Так було скрізь, по цїлій Українї. В послідних днях грудня Сомко говорив царському послови: „Тепер усї зовуть себе козаками і нїхто не хоче платити податків. Колиж покаже ся ворог, то не хочуть служити. Втїкають на Запороже. Там собі рибу ловлять. Опісля змагають ся, що службу робили, проти ворога ходили. Втїкають на Запороже, щоби не давати помочи проти ворога“.

Орчанам анї ґадки було, що Татари так близько, та що мають наскочити на село. Щоби в селї не було метушнї, козаки Якима не розповідали нїкому про се, що знали. Розповіли тільки Орчанському сотникови і зараз скликали раду старшин. На радї була вся старшина орчанської сотнї, старшина сотнї Якима, Буйвол, Юрко і Остап. Радили як устроїти засїдку.

„Гагаю“, промовив орчанський сотник, „що смерком прийдуть сюди татарські звідуни, аби провідати, чи в селї є яке війско і чи люди взагалї приготовані на набіг. Нам треба буде війско таки зараз вивести з села, аби люди і татарські звідуни гадали, що ми вже пішли в похід, та що село безборонне.

Заграли церковні дзвони. Піп відправив службу Божу. По богослуженю вийшов з церкви, поблагосло-

вив війско і воно рушило з села. Козюра і Книщук лишили ся в селї. Яр і балка ішли від сходу ід западови. Від півночи припирав до яру ліс Козаки вийшли з села його западним кінцем. Коли село було вже далеко за ними, скрутили ід півночи в ліс і там скрили ся, дожидаючи вістий від Козюри і Книшука. Татарські звідуни могли зайти в село з двох сторін. Могли зійти яром, туди куди прийшли були козаки, або від западу, балкою. Козюра і Книшук розділили ся. Козюра пішов горі яром, вийшов в степ і край стежечки ляг на мураві. Неначе припочиває. Книшук взяв сокиру і пішов в противну сторону, в низ балки. Там був березовий гайок. Зрубав дві берізки і також ляг, відпочати по роботї. Лежав і, окидаючи оком околицю, слїдив зорко, чи не іде хто. Не довго ждав. Ще не смеркло ся, як в горі по сім самім боцї балки виринули два верховики. Два хлопи, що їхали охляп. Над берегом задержали ся роззираючись за місцем, де могли би зїхати в низ. Таке місце було пару крок в праворуч від них, але дуже невигідне. Позсувались з коний і, ведучи їх за поводи зійшли в низ саме в тім місци, де лежав Книшук. Поздоровкались, та полягали біля него, припочати. Очивидно, між ним і пришелцями завелась розмова. Казали, що мандрують за Орелю, на Запороже. Хоч Книшук не питав їх, розповідали, що скрізь, куди лиш ішли, сила війска. Збирають ся на зазив Сомка проти правобічного гетьмана і Ляхів. Тепер в кождім селї стоїть війско готове до походу. Тілько жде на гетьманський приказ, куди йти. Книшукови не треба було казати, з якого то кубла птахи. Нї сїло, нї пало... торочать про війско в кождім селї. То нарошно на се, аби балачка, неначе від нехочу, сама собою мусїла зійти до того, чи і в Орчі є війско. Саме тото, що балакали тілько про війско, хоч Книшук звертав розмову в инший бік, допевнило його, що то татарські шпигуни. Між Татарами жило тодї постійно чи мало Українцїв. Дехто попав був в полон, а видобувшись яким чином з неволї, лишивсь в Криму на сталий прожиток Так з часта робили хлопи, що жахались вертати домів, де ждала їх неволя, гірш тої татарської, бо гірка панщина і кнут панського гайдука. Инших инша доля загнала у татарський край. Побусерменив ся, пристав до орди та разом з нею наскакував

на Україну, ходив лупити українські оселі. Такі то потурнаки, що зпали мову та звичай українського народу робили Татарам шпігунську службу. Книшук розповів їм, як то величаво весь народ села, саме сегодня виряджав свою сотню у похід, та що в селі не лишивсь ні оден козак, ні оден дужий хлоп.

Пришелці подивились на сонце, і підвели ся з землї. Казали, що їм пора в дальшу дорогу; що пройдуть кріз село, та яром вийдуть в степ. Взяли конї за поводи і велучи їх за собою, пустились ід селу. Книшук пішов з ними. Казав, аби провести їх до яру найпростійшою дорогою. Вони, ідучи селом, пильно роззирали ся. Мусїв говорити правду, міркували, бо не добачили нї козака, нї взагалї дужого хлопа. Самі баби, діди, тай дїти. При входї до яру Книшук пожелав їм щасливої дороги і приостав. Як щезли за першими кущами, Книшук пішов за ними нахилця. Бачив, що денеде приоставали, призираючись узбочам яру. При виходї з яру шпігуни попали на Козюру. Від него почули те саме, що від Книшука. Се до решти допевнило їх, що село безборонне, та що народови анї гадки про якусь татарську небезпеку. Коли сїли на конї і поїхали дальше, Козюра вилїз на високу смереку, що стояла край яру і слїдкував очима за ними. Помчали ся ід западови, саме в ту сторону, відки повинні були надійти татари. Прийшов Книшук і лишивсь сторожити. Козюра вивів спрятаного в хащах коня і помчав ся до лїса, спровадити козаків.

Коли смеркло ся, військo вийшло з лїса. Полусотня Орчан і козаки осаула Якима лишили конї і скрились в кущах одної спохилости яру. Другу узбіч лишили вільну, щоби кулї, які случай понїс би на той бік яру, не побивали своїх. Захоплені Татари не моглиб втечи тою необсадженою стїною яру, бо була дуже стрімка. Половина Орчан лишилась в лїсї, не злїзаючи з коний. Середопівночи сторожа розставлена в степу звістила, що Татари ідуть. За часок чамбул справдї надійшов. У коний були пообкутувані лахмітєм морди і копита. На те, аби пирханєм та тупотом не зрадити приходу хижаків. Лишивши конї з кількома вартовими, Татари нишком зійшли в яр і гусаком прямували у село. Саме в хвили, коли передовик доходив до місця, де яр став поширюватись в балку, десь в горі кликнув сич. Татар-

ський гусак притьмом станув. Передовик, послїдний, та декілька в гусаку повалились на землю. Хто скрикнувши, хто без зойку. Татари скоро отямилися. Зрозуміли, що влїзли в засїдку. Ще лиш не знали, де ворог усадовив ся, бо козаки пустили на них першу сальву з луків. Нї гук, нї лиск не зрадив становищ ворога. Роздалось слово команди і всї Татари гепнули об землю. Татарський ватажок казав своїм прилягти до землї, щоби в темряві ворог не мав цїли. Оба хлопи, татарські шпігуни погибли від татарських ножів. Татари гадали, що то вони зрадили їх. Гадали, що як були в селї, то розповіли про намірений набіг і порадили підсїсти ся на них. Ватажок надіявсь, що зараз по луках заграють мушкети та здрадять позиції ворога. Тодї зміркував би, котрий бік яру не обсаджений, або слабше обсаджений. Знав би, куди справити своїх людий, аби спасали ся бігством Але мушкети мовчали. Між тим верхові казаки вискочили в степ і, заки сторожа полишена при татарських конях похопила ся, ударили на них козачі шаблї. Всеж таки оден вартовий, заки повалив його булат, встиг випалити з пістолї. Татарський отаман здогадав ся, що конї в небезпецї, та як хто забере їх, то цїлий чамбул пропав.

„Назад до коний!“ крикнув.

Татари схопились з землї. Стріляючи з луків на безбач, метнулись назад. Тодї посипавсь ще раз град козачих стріл і загриміли рушницї. Чим близше до виходу з яру, тим сильнїйша ставала пальба, тим густїйше застелювали доріжку татарські трупи. До коний таки не здужали дібрати ся. Град куль припинив їх.

„Здавайтесь!“ гукнув Яким. „А нї, то ляжете всї!“

Татари вже були без проводу, бо їх отаман і його заступник лежали між убитими.

Шарпило, котрий надтягав від заходу, загадав був обійти село півкругом, зійти в яр саме тим боком, котрий обсадили козаки, та ударити на Татар тодї, коли обвантажені добичию виходити муть з села яром. Хоч його люди були без пальної збруї, та хоч Татар була більша сила, Шарпило надіявсь одолїти їх нечайним наскоком серед темної ночи. В темнотї з захопленим знечевя ворогом і невелика ватага здужалаб справити ся ножами, сокирами та довбнями. Нїким не помічена ватага підійшла під саме село. Шарпило вже хотїв

звернути в бік, аби село обійти, коли в ярі гримнула перша мушкетна сальва. Шарпило думав, що в селї дізнались про намірений Татарами набіг та дожидали їх. Для него і його людий не було тепер иншого виходу, як метнутись у село та змішатись з Орчанами. Тодї виглядалоби, що і його люди причинились до побіди над Татарами, та малиби право до пайки того добра, яке Орчани відіймуть від побитих Татар. Саме тоді, коли Яким взивав Татар, аби здали ся, почув від села крик: „Бий! ріж!“ „Ріж! бий! “ревли, але нї різали, нї били. Стояли на місци. Татари зжахнулй ся, але тільки на хвйлину. Побачивши, які то їх нові противники, добули шабель і станули проти них лавою. Яким повторив своє візванє.

„Здамо ся,“ відповів оден Татарин, „як відженеш отсих собак“.

Козюра підійшов до Якима і сказав йому, яка то козакам наспіла поміч. Тодї Яким відрядив віддїл козаків, щоби всунувсь між Татар а черняків. Козаки станули двома лавами з мушкетами готовими до стрілу. Одна лава станула лицем до Татар, друга до купи Шарпила. Так відгороджені від черняків, Татари поклали збрую на земли і дали себе повязати. Коли козаки стали дїлити між себе татарські конї та їх вантаж, зголосились до подїлу також черняки. Шарпило казав, що зайшов Татар з заду і тим допоміг до побіди. Його люди чесно заслужили свою пайку.

„Вашу заслуженину безпечно дістанете“ сказав Яким і гукнув на своїх хлопців. Козаки обскочили купу. Зібралась старшина і присудила кождому по десять буків. Шарпило дістав двацять пять. Присуд виконали Татари.

„Тепер щезайте нам з очий!“ крикнув Яким.

„Наші стежки ще зійдуть ся! Відплачу!“ скреготав зубами Шарпило.

*
* *

„Сусе Христе! То мав би бути мій син?!“ крикнула сотникова, коли перед хатою задзявкали і заскавулїли радісно собаки і в сїйже хвили відчинились двері та у світлицю увійшов Остап. Замість сина, котрого вже рік не бачила, обняти і вицїлувати, станула, та зало-

мила руки і голосила: „Що з тобою було, дитинко моя?
Соколику мій! Та у тім лахмітю, яким ти обвішаний не знайшовби платка і на онучку!

Сотник також не спроміг ся на слово привитаня. Лише пакав люльку та насупивши брови ходив навкруги сина і призирався йому. Не годен був збагнути, чи се кумедія, чи син може справді був у такій скруті. Сестричка Настя аж розплакала ся глянувши на брата. Остап добру хвилю любувавсь тим счудованем рідні і зареготав.

„Ви може й не знаєте, хто такий загостив до вас“, промовив, обіймаючи сотникову і цілуючи. „То я, Остап“. Таки ваш рідний син.

„Та що се ти, бачу сама“ відповіла мати, цілуючи сина. „Але в такім лахмітю?“

„Кумедія. Розповім коротко, бо хочу їсти. Ви, тату, вислали мене на Запороже. Там тепер не такий народ і не так там тепер водить ся, як тоді, коли то ще ви були Запорожцем. Инші люди, инша їх поведінка. Старих козаків, давних лицарів запорозьких там тепер ніхто й за віхоть немає. Там тепер панує чернь. Тота чернь, що вергла плуг, косу, ціп і молот, а шаблї ще не навчилась держати в руках. Тота ревнива чернь, що ходить боса, й гола, бо коня, сірак штаии і чоботи пропила, дивить ся на козака в жупані, а хоч би лише в сорочці, але цілій та чистій, гіршим оком, ніж на польського шляхтича в атласах і гаптованих оксамітах. На Запорожу тепер рівність. Така рівність, що як оден не має чого, бо пропив, то і другий не сміє мати. Як оден пропє чоботи, то і ти роззувай ся, дай йому. А ні, то роззують тебе так, що разом з ногою, що вилїзе з твого чобота, з твого тїла вилізе твоя душа. З вовками жити, по вовчому й вити. Шануючи рівність в товаристві, хотячи мати голос на раді, та, отсе головне: обезпечити цілість своїх ребер, козацтво на Запорожу носить ся тепер так, як вся чернь. В Сїчи тепер кождий такий як я. Таке не мине й вас, тату, як хочете вмерти своєю смертію. Тота филя черни, що тепер шумить на Запорожу, лагодить ся залляти цілу Лївобічну. Похваляють ся, що перебють всїх городовиків. Очивидно, насамперед дуків срібляників, старшин-кармазинів.,. Кажіть, мамо, принести якого стерва, або що й є готове... Хоч би й жареного черняка. Зїм із шкірою та кістьми, такий голоден. Добудьте також всьо, що козак має мати на собі.

окрім власної шкіри та волося. Нехай причепурю ся. Коли люди в селї побачили нас, то одні ставали роззявивши роти, другі утїкали та зачиняли хати. Гадали, що якісь харцизи наскочили на село. Хотїв би я бачити полковника в хвили, коли побачить свого сина. Юрко також вернув. Їхав зімною.

„Як вертав з тобою, то їхав майже попри нашу хату... І не вступив до нас?" спитала несміло Настя.

„Він був такий чепурун як я, Насте. Мав такий голодранець та шанталавець показати ся на очі чужим людям? Мамі, татови? Мав козак-парубок світити грішним тїлом перед тобою? Ха-ха-ха! Як скине з себе шкаралущу черняка, то приїде... Ага... Чому ти не похвалила ся, як я тогід був дома, що ти Юрка знайшла в кропиві? Та ще саме тодї, коли наші собаки обсїли його так, ак запорозькі черняки обсїдають кождого необідраного козака. Казав менї, що як би не ти, то вже тодї булоби звисало з него шкаматя, але з його власної шкіри і його власного мяса.

„Бо се давно було", відповіла паленїючи. „Як ти тогід приїхав був, то від того часу рік минув. Я призабула. Та й тото, що й відогнала собак, не таке велике дїло було, аби довго тямити, та щей по роцї чванити ся тим.

Настя неправду сказала. Про сю пригоду під грушкою вона не забула. Братови не згадувала нїчого, бо потерпала. що готов з її лиця вичитати, що тодї сталось. Коли Юрко прочуняв і від Настї почув, в акій небезпецї був його одяг та його власна шкіра, обіймив її і вицїлував.

„Ти призабула, а він нї. Онодї розповів менї про се. Ходи до моїх вюків. Там є щось і для тебе... Подай руку... Гарне?" спитав, защіпивши нараменник.

„Гарне, дуже гарне!" шепнула, озираючи золоту цяцьку. Обіймила його шию та поцїдувала.

Остап вихопивсь з її рук та став рукавом витирати уста. „Чужого не хочу. Ось чому з моїх уст стираю твій поцїлуй. Не менї він належить ся, бо тото золото не від мене. Як в той спосіб хочеш подякувати за дарунок, то цїлуй Юрка. Про мене, кілько хочеш. То від него. Аби ти не забула, казав, що знайшла його під грушкою в кропиві, коли собаки вже наважились обгризати його кости.. А ти чого так спа-

леніла?.. Диви, диви!.. Тобіж тоді було не більше, як дванацять років!

„Що плетеш дурниці?!... Бери тото золото назад. Не потребую.

„Жартую, серденько, жартую!“ утихомирював, обіймаючи і цілуючи її... „Та про те, як би він... теє... то не жартуй. Ліпшого не знайдеш під сонцем. Хиба що вже є який инший на примітю...

„Дурний ти!“ сказала надута і відійшла. Пішла просто під тоту історичну грушку. Сіла на мураві та призадумала ся. Хто то може знати, про що дівча мріло?!

„Добре, що ти вернув“, промовив сотник до сина. коли той заситькав голод і переодів ся. „Тепер у нас дуже тяжкі часи настали. У війску погано і дома погано. Через тоту довгу війну зледащів весь народ. Тілько років така сила народу не думала про завтрішний день, жила без праці на власний хліб, а з рабунку. Поспільство вдуріло. І само жде на манну з неба, і війску каже ждати на сей дощ біблїйний. Бував я у світі, та скрізь бачив таке, що оден проливає кров в обороні рідної хати, а другий, що шкодує своєї крови, годує тамтого. У нас не так. Ось наш городок. Як тревога, як наступають Татари, чи Ляхи, то весь народ з цілої околиці валить до Небулова, щоби захистити ся за його ровами, валами та частоколом. Але як рів обсипле ся і треба його направити; як треба зрубати дуба і привезти з ліса аби залатати частокіл, то робітника нема. „Не на те“, кажуть, „Хміль воював з Ляхами і панами шляхтою, аби ми сотникови-кармазинокови робили панщину! То його город, не наш.“ Я обновив окріпленя, знаєш ким? Упривілеєними козаками. І то справжніми козаками, а не тими, що в реєстр вписались тілько на те, аби мати козачі привілеї. Про те, аби якому старшинї хто виорав поле, змолотив збіже, або накосив сіна і гадки немає. „Ми всї рівні козаки!“ гукає поспільство. „Старшина вже й так розжилась нашим потом. Нехай пан сотник, пан полковник самі беруть за соху, ціп, та косу!“ Я троха робив наймитами. Але тепер і тих нема. Всї пішли на Запороже, до Бруховецького. Оден козак помагає другому. І я вже косив. Моє, та осаулове сіно. Я помагав йому, він менї. Добре, що ти приїхав. Поможеш зробити решту сїна. Треба було бачити щасливі злорадством лиця черняків, коли поставали коло сіно-

жатки та призирались нашій роботї. „Пріють кармазини!“ тїшились. Доси, то ще пів біди. Оден козак вигодить другому і якось обробимо ся. Але що буде, як козацтво піде в похід? Як всї здорові парубки і батьки сядуть на конї та понесуть свої груди проти куль, аби поспільство могло спокійно їсти свій хлїб та вигрівати ся на печи?! Козачі жінки і матери, дрібні дїти, брати та сестри будуть пухнути з голоду, та замерзати. Нїхто те поможе їм хлїба зібрати, нарубати дровець. Бо... „бо не на те Хміль бив Ляхів, аби козакам робити панщину! Нехай виздохають козачі дуки-срібляники!“ гукає чернь. І до військового скарбу поспільство не хоче дати анї зломаного шелюга. Нї в млинї не платить, нї на горівцї не дасть заробити. Тепер маємо іти в похід, а моя сотня нї пороху не мала, нї олова. Все те я купив. За мої власні гроші, які я придбав ще тодї, коли не мав чести бути сотником-кармазином, та не мав отсего рангового маєтку. Харчі, сїно і все те, що сотня в походї мусить тащити за собою, козаки придбали самі, власним коштом. На війско чернь не хоче нї платити, нї робити, бо тепер... рівність. Коби то ще єдність серед ґенеральної старшини. А то жруть ся між собою... от хочби Сомко і Золотаренко о тоту булаву. Коли Ляхи всилували Хмельниченка відчахнутись від царя та взяли в свої кігтї Правобічну, ми на радї в Козельци вибрали гетьманом переяславського полковника Сомка, брата першої жінки Богдана. На біду братови третої жінки покійного гетьмана, ніжинському полковникови Золотаренкови також забаглось булави. Оден бороздить другому. Москва мабуть хоче мати гетьманом Бруховецького. Із за того не уважає Сомка за справжнього гетьмана, а за наказного, доки не поросте в пірє московський підлиза Бруховецький. Коби то знайшовсь такий, що замирив би обох суперників, аби оден став гетьманом, а другий його правою рукою! А нї, то булаву захопить гетьман черняків. Тодї козачу старшину заступлять царські воєводи, офіцири і урядники, а козаче війско московські ратники. Україна з усїм своїм народом стане дійною коровою Московщини.

„Нас саме в отсїй справі прислано сюди. Мене і Юрка. Вислали нас до лївобічної старшини Виговський, Богун і Дорошенко. Тоті три є тепер, сказатиб, потайною ґенеральною старшиною Правобічної. Їх ме-

тою є взяти під одну булаву, зєдинити в оден вольний край всї українські землї від Дону аж по Віслок. Лиш се не може стати ся з нинї на завтра. Перешкодою є, не так чвари між старшиною, як ревнивість поспільства і тої частини рядового козацтва, що набралось з черни. Через тото Правобічна не може збути ся Ляха, Лївобічну заговтує Москва. Як тому козацтву бороти ся проти Польщі, коли на кождім кроцї грозить йому скритовбийчий ніж черняка?! З одного боку напирають на них польські війска, з другого бунт черни. Старшину з власної кости і крови наша чернь ненавидить більше, ніж польського пана. Тота завись і ненависть жене поспільство в обнятя Москви, котрої наш народ ще не знає. Польщу міняє за Москву, не знаючи, що яке їхало, таке здибало. Правобічна трійня, Дорошенко, Виговський і Богун станули на тім, що лядське і московське ярмо зломити та всї українські землї зєдинити в оден вольний край здужаємо аж тодї, коли поспільство, котре Ляха вже знає, пізнасть ще й Москаля Всї українські землї аж тодї опинять ся на віки під одною булавою, коли поспільство додумаєсь до того, що і йому буде лїпше, як нами правити ме не чужа, а своя власна старшина; як його хати боронити ме не чуже, а власне війско; що весь народ мусить годувати та зодягати тих, що його боронять та правлять ним; що кождий син української землї мусить для блага усїх двигати якийсь тягар... жертвувати, як не кров свого серця, то піт свого чола. Аби чернь до того додумалась, мусять дати їм школу, але добру школу, самі Москалї. І Ляхи ще замало провчили наш народ. Отже треба ще на часок лишити його також в школї польській. Аж тодї, коли народ стане жалувати за власним війском і за власною старшиною, прийде пора зібрати всї наші сили, аби за одним махом стати панами на нашій земли. Чернь, правда, і тодї не поможе. Але вистане, як не буде бороздити. Коли з заду не буде нас сїпати черняк, будемо такою силою, що повалимо Польщу і Москву. Як би сила була замала, то є такі, що поможуть. Поможуть нам тоті, що помагали батькови Богданови.

„Як провчиш тоту темну товпу? Хиба сядеш загніруч та впустиш, тут Москаля, там Ляха, аби гуляли по свому, руйнували край та вигублювали народ?“

„Не инакше. Нас обох покликали були з Січи до Чигирина саме на те, аби ми переказали їхню думку старшині Лївобічної. Вони гадають зробити так. На Правобічній скинуть Хмельниченка, і виберуть лядську мийку. Павла Тетеру. Нам радять вибрати мийку московську, Бруховецького. Там будуть черни давати школу Ляхи, тут московські воєводи і ратники. Аби і правобічна чернь перестала надїятись ратунку від Москви, поведуть її з польської школи у школу московську. Скинуть Тетеру і дадуть край під булаву Бруховецького. Так обабочна чернь скоро нарозумить ся. Стане жалувати за тими часами, коли то верховодили осоружні кармазини козачі. Аж тоді для козацтва прийде пора наново підвести голову. Початок буде тяжкий, бо край буде в московських руках. Але Дорошенко працює, аби дістати турецьку поміч. І дістане її за те, що Україна згодить ся на протекцію турецького султана. Тота протекція не страшна, бо Туреччина нї троха не мішаєсь до внутрішних справ тих народів, які доброхіть пішли під руку султана. Коли новий гетьман при помочи турецького війска вижене з Приднїпрянщини решту Ляхів і Москалів, піде з усім козацтвом ід западови і затичить бунчуками Віслок. Всї українські землї опинять ся під одною булавою.

„Коби то всьо так склало ся, як погадалось! Але ворогом України не лиш чужі, не лиш наша чернь, але і честолюбивість наших старшин. По сім боцї суперничають Сомко і Золотаренко. По тім боцї певно не ліпше.

„Там у тім не так зле. Є чимало таких, що пруть ся в гетьмани, але то пусте. Ніхто не постоїть за ними. Лиш одному Тетері, як я вже згадував, сама старшина хоче дати булаву .. до якогось часу. Хто після него має стати гетьманом, спершу Правобічної, опісля й Лївобічної, навпослїд Соборної України. ще не порішено. Булаву хочуть дати одному з трійні. Виговський рішучо відказав. Каже, що його чернь так зненавиділа, що хоч би покорилась старшині, то йому самому не простить розгрому пушкарівців, та різні, яку справив сему великанському збродови горлачів, неробів, мочимордів, конокрадів і рабівників-горлорізів. Богун також відмагаєсь, хоч з него був би найліпший гетьман. Його шанує козацтво і чернь сяк-так навидить. Його вдача, каже, така, що буде добре правити самим війском, добре

бити ворога. Але до того, щоби правити цілим народом, щоби крутити чужими державами, не має хисту. Коли Виговський нє хоче, каже, то нехай Дорошенко бере булаву. Виговський буде йому розумом, як був батькови Богданови, а Богун правою рукою і мечем. „Розторощу на пух і прах всьо, що полізе поперек його дороги!“ На біду і Дорошенко не хоче брати за булаву. Каже, що він торгує ся з Турком, аби купити його поміч. Як би взяв булаву, то всякі завиди будуть йому бороздити, кажучи, що він запродав Україну нехристови задля власної почести і користи. Як би й приняв булаву, то на те, щоби таки зараз, як тілько зєдинить Правобічну з Лївобічною, передати її гетьманови Лївобічної. Зпоміж наших старшин Дорошенко і оба його товариші найрадше бачили би гетьманом Соборної України Золотаренка або Сомка. Всї три просять лївобічну старшину аби помирили обох. Як оден поступить ся другому, то тамті зобовязують ся дати булаву гетьманови лївобічному. Очивидно, аж тодї, коли Бруховецький надоїсть черни і остогидить їй протекцію московську.

На другий день приїхав полковник з осаулом і Юрком. Сотник з полковником і осаулом заперли ся в світлици. Обговорювали все те, що переказали їм Юрко і Остап. Остапа не було дома, пішов до попа. Юрко став озирати ся за Настею. Не бачив її два роки, отже був цікавий, як виглядає... чи дуже виросла. Обійшов хату, ціле обійстє, але нїгде не знайшов її. Пішов в сад і пустивсь просто в сторону грушки. Побачив там жіночу постать і здогадавсь, що то Настя. Узрівши його, Настя станула безрадна. Чогось то була певна, що він зайде в сад і саме тому прийшла сюди. Тепер, не знати чого, напав її жах. Вже зробила пару кроків, щоби скрити ся, та поза кущі прокрасти ся до хати. Але, як і він побачив її, то було би смішно утїкати. Якась сила здержувала її. І бояла ся бути з ним без свідків, і тужила за розмовою, хоч би байдужною, про погоду та негоду, але так, аби ніхто не підслухував.

„Як то чудно склало ся“, промовив Юрко, поздоровкавши ся. „Коли ми в послїдне бачили ся, то ти знайшла мене під отсею грушкою. Тепер, коли по двох

роках в перве бачимо ся, я тебе знаходжу під тою самою деревиною. Показала дорогу, раз тобі до мене, раз мені до тебе. Чи не сидить у ній наша доля?... І яка? Добра, чи лиха?

„Лиха, бо ти упав з неї. Троха тебе житя не збавила. Як така доля у ній сидить, то скажу зрубати її. Аби не накоїла якого лиха. Вона вже й так дуже стара. Сего року цілком не зародила.

„Лиши її. Не кажи рубати, бо я хочу ще раз упасти з неї, аби ти ще раз знайшла мене.

„А гій! Як би не те, що я сама бачила, як ти лежав, на плечех, то тепер, чуючи, що тобі забагло ся, гадалаб, що ти тоді упав на голову.

„Не знаєш чому мені таке забагло ся, тому й дивуєш ся. Я надіюсь, що як би ще раз упав так, то ти знов знайшлаб мене тут загроженого собачими зубами. Ти знов спасла би мене і я мав би нагоду ще раз подякувати тобі... так як тоді подякував. Лише я тоді не боя ся, бо ти ще була дитина, Тепер... не знати, що на таке сказала би горда сотниківна.

„Що на таке сказала би горда полковниківна, твоя сестра, як би таке в вашім саді мій брат Остап?...

„Добре, що свідчиш ся моєю сестрою і твоїм братом. Скажу тобі, я сам бачив. Остап не пішов до попа, а приїхав до нас. Я його таки лишив там. То було саме так як ось тут, в нашім саді. Він з нечевя обіймив мою сестру і поцілував. Крепко поцілував... .

„А вона що сказала?

„Не сказала нічого. Лише махнула рукою, так що йому з одного боку лице спухло...

„Добре йому так. Аби бодай з місяць ходив з кривим лицем.

„Не буде ходити з кривим лицем, не буде. Воно і з другого боку напухло.. Сестра в одну мить схаменула ся. Метнула ся до него, обіймила шию і, аби не гнівав ся, так вицілувала, що лице вирівнало ся. Лише ціле стало округлійше... Коби то так мені! Не завадилоб. І так люди кажуть, що я змарнів.

„Тобі лиш пусте в голові“, відповіла паленіючи.

„Я не пустій... І тото не пусте.

Подала ся в зад, бо Юрко простягнув до неї руки.

„Кажеш, що ти не пустїй. А я тобі кажу, що як не хочеш, аби я утїкла від тебе, та віддала отсей дарунок, за котрий ще й не подякувала, то лиши між нами три кроки відстани.

„Бачу, що таки мушу лїзти на грушку, бо инакше нїчо не вийде з того. Полїзу і ще раз впаду. Вже не в жаливу, бо бачу, сего року не зародила. Впаду тобі під самі ноги.

„Лїзь, як вдурів. Як забув, що ти вже не пусте хлопчище, а козак. Лїзь на самий вершок і падай. Про мене, й на голову! Та не на мою, а твою власну.

Юрко плюнув в руки. Обіймив грушку руками й ногами і за хвилю стояв на першій гиляцї. Настя заклала руки за спину та сміючись ждала, що з того вийде. Думала, що козак осмішить ся, бо їй анї гадки було, щоби він не скочив. а нарошно упав. Була цїкава, як викрутить ся з того жарту.

„Овва!“ каже. „Так низько. Таку штуку і я втялаб.

„Може й тепер ще мало?“ спитав, коли задержавсь о три сяжнї висше.

„Лїзь ще далї, лїзь! Аж на сам вершок... Козаче... ти вдурів?!“ скрикнула, коли побачила, що Юрко послухав її і зупинивсь на сухій, зітлїлій гиляцї, яка під тяжким парубком мусїла заломити ся. „Злїзай... ради Бога!... Навіжений, злїзь!“ кричала, коли галузь стала тріщати і посипалось порохно.

Юрко знав, що галузь під ним довго не видержить. Він обезпечив себе, держачись цупко другої, здорової гиляки.

„А тепер що буде? Я паду!

Настя лиш охнула і закрила руками очі, бо галузь затріщала, зломила ся. Юрко гепнув біля неї, саме, як се був сказав, перед її ногами. Їй дух заперло, бо Юрко, обіймивши її, так пригорнув до себе, що трохи не задавив. Що йому нїчого не стало ся, почула на своїх власних устах.

„Що ти робиш... що ти робиш?!“ шепотїла, вихоплюючись з його рук. Трусилась мов у лихорадці, ледви стояла на ногах. „Ти не добрий, дуже не добрий!“

„То через твого брата. Який він, такий я. Моя звичка така, що око за око, зуб за зуб. Остап важить на мою сестру, то я від него відійму його сестру... як де не ляжу головою... Будеш, Насте, дожидати мене?

Відповіла тим, що вже не боронила ся, коли він ще раз пригорнув її до себе.

* * *

Гетьманови Богданови чистив чоботи і коня, в поході варив кашу та мив горшки, вилизавши їх, служка Іван Бруховецький. Коли по смерти Богдана гетьманом став Виговський, а Юрка Хмельниченка вислали до Києва, аби там у школі набравсь розуму, Бруховецький поїхав з ним... чистити йому чоботи, замітати його хату, то що. Забаглось Юрасеви гетьманувати. Його віхоть був не аби який киринник. Отже Юрась дав Бруховецькому гроші та вислав його на Запороже, аби бунтував проти Виговського Запорожців і всю українську чернь. Місіонар справив ся так добре, що чернь і Запорожці звалили з ніг творця Українського Князівства від Дону по Віслок, а разом з ним і величне діло його. Борба проти Виговського, козачої старшини і всего городового козацтва; борба проти кождого, хто мав на хребті цілу сорочку, зробила його божищем черни. Чернь мала тоді на Запорожу перевагу над справжнім козацтвом.,. Бруховецький став кошовим отаманом. Пяний тим достоїнством, загадав посягнути по булаву соборної України. Йому було байдуже про се, що ним гидилось родове козацтво і всі тоті, що Україну хотіли мати самостійною державою. Руками черни та москалів надіявсь загорнути працю кількох поколінь козачих, хоч би мав розторощити їх діло, діло рук цілої низки таких велитнів, як Сагайдачний, Богдан Хмельницький, та соток тисячів погибших у бою і закатованих. Чернь вже мав за собою, бо проголосив рівність прав, без рівности обовязків. Тепер ще лиш треба було допевнити ся, що за ним стане московський цар. Отаманом того війска, яким цар загадав був зануздати козацтво, був білгородський воєвода, князь Ромодановський. Бруховецький провідав, що князь в недалекім від України Путивлю. Він повіявсь туди. Москалі не довго балакали з ним. Досить було розмови одного в чера, аби допевнити ся, що то наскрізь хамська душа. Лучшого гетьмана для країни, яку хотіли заневолити і висмоктати, Москалї не знайшли би, хоч би запалили всї свічки свiга. Ромодановський не зраджу-

вавсь, за ким він. Все казав, що рішати буде вільний вибір. Кошовий всеж таки набрав духа, бо зміркував, що князь чогось то не долюблює Сомка, найгрізнійшого його суперника. З Путивля Бруховецький не вернув ся на Запороже, лише поїхав до Гадяча, куди з Запорожа покликав був цілий полк черни.

Їхав не сам. Його коня вів чура за панським ридваном. Він сам сидів в ридвані проти пані Сокорової та її доньки Ванди. З мамою познакомивсь при вечери у Ромодановського, саме тоді, коли вернула з Польщі. З кількох підслуханих слів, коли розмовляла з князем, кошовий здогадавсь, що то агентка українних вельмож польських; що вона посередничить між ними і Московщиною. Як би його посадив на сто арабах, був би не почував себе таким щасливим, як тепер, сидячи на кріслі вибиванім адамашком, між князем і такою красою. Ще з роду не сидів між таким панством. З одного боку клепає по його рамени князь. Сам князь, власною рукою. Не бє, як то бувало, робив Хмельницький, але приязно клепає! З другого боку, Сокорова, розмовляючи з князем нахилялась до него поза плечі Бруховецького і, мабуть поневільно, притулювалась до його рамени теплими, елястичними грудьми... Збентежений вхопив чашу і вихилив до дна. Аж затрусив ся, коли вона вхопила його за руку та стала призирати ся перстеневи. „То ваш герб?“ спитала.

„Гербу не маю ніякого. Я Запорожець, а на Запорожу для шляхти місця нема. Хто раньше був шляхтичем, то між Запорожцями мусить забути про се.

„Але ви, як я чула, засядете на Україні гетьманом городового козацтва. Там шляхоцтво не пошкодилоб вам. Аби пани не цурались вас, а посполиті аби знали, що вони вам не рівня. На Україні гетьман те саме, що в Польщі король, що в Москві цар. Як гетьмануючи, будете цареви вірно служити, то доробите ся московського шляхоцтва. Цар зробить вас дворянином. Ні! Се для гетьмана за мало. Зробить вас боярином. Згодом, то і князем можете стати. Таким, як отсей Ромодановський.

Говорила се вплявивши свої великі, чорні, в його також не погані очі. У відповідь кошовий знов ковтнув повну чарку. Така була його перша стріча з Сокоровою. На пращанє дала йому польсько-панським

звичаєм руку... поцілувати. Підхмелений держав тоту пухку ручку незручно. Стискав та раз пораз слинив. Цілував би може так і до раня, як би була сама не вихопила з його медвежої лапи та не щезла в сусідній світлици. На відході шепнула йому, аби завтра в вечір зайшов до неї. Розповість йому новини з Польщі. Почує, що говорять про него, про запорозького льва. Він, очивидно, скористав з запросин. Хоч гетьман черни, надів жупан і кунтуш. Ідучи до такої великої пані, ковтнув, на відвагу, добру чашу оковити. Іти було не далеко, до сусідної гостинниці. Приняла його в невеликій комнаті, оббитій турецькими килимами. Просила його сісти біля себе, на низькім турецькім дивані. Перед ними на дзигличку орієнтальні ласощі, збан солодкого вина і дві чарки. Хоч вже дома напивсь був на відвагу, сидів мовчки, не знав про що і як заговорити. З такими панями в їх власних хатах він ще з роду не балакав. Ще й се онеємілювало його, що не знав, чого вона казала зайти до себе. Лиш тото здогадувавсь, що має щось сказати про його кандидатуру на гетьманство. Вона не зачинала нарошне, а він забув язика в роті. І не знати, як довго була би тревала тота мовчанка, як би не вино перед ними. В розпуці, що не годен знайти предмету до розмови, рішивсь зачати від вина. Не ждучи на запросини, вхопив за збанок і став наповняти чарки.

„Вибачайте, але менї горло висохло так, що говорити не годен. Міркую, що се вино ви поставили не на те, аби на него лише дивити ся. Як стану гетьманом, погощу вас у себе.

„Говорите так, як би булава вже була за вашим поясом. А то ще вилами на воді писане. Про сю булаву рішати ме не одна чернь. Рішить царська воля. І слово Ромодановського заважить. Воєвода потягає за вами, але в Москві і Сомко має богато прихильників. І між Ляхами є його приятелї, — додала, бачучи, що гість поблїд. — Бо треба вам знати, що про се, хто має стати гетьманом в царській Україні будуть рішати не одні Москалї, але і Поляки. Не гадайте, що як Польща і Москва воюють з собою ізза тої України, то вони вороги собі. Ціла тота московсько-польська війна, то чиста комедія. Чому воно так, довідаєте ся пізнійше. Саме в сій справі я приїхала до воєводи. Приїхала,

знов поїду і ще раз приїду. Що тоді привезу, те й буде. Або вас виберуть вольними голосами під опікою московского війска, або кого иншого без тої опіки.

„Ви? Баба і Ляшка? А вам яке діло до України українських справ?!

„Чи ви чули коли, що таке дипльоматія, та що у тій дипльоматії дуже часто рішають жінки? Тепер ваша судьба не в руках воєводи, ані навіть в царських руках, а в моїх. Я рішати-му, хто дістане булаву.

Встала, випрямилась на весь ріст і горіючими очима міряла його від стіп до голови. Він також підвів ся. Впив зір в її очі... Хотів вичитати: перехвалка, тото, що сказала, чи правда. Ще як був у Богдана, чув дещо про дипльоматію, та що державні мужі з часта працюють жінками, навіть в найважнійших справах. Вона могла бути шпіоном, що визбирує та доносить до Москви все те, що цар потребує знати про ріжних людий; в сім случаю про кандидатів до булави. І таке можливе, що той, що рішати ме, задурений у ній, та робить все, що вона лиш захоче? Щось у тім є, бо якого дідька баба товче ся між Москвою і Варшавою, а тепер заїхала аж до Путивля, до чужого їй московського князя! Сяк чи так, не пошкодить піддборити ся гарній бабі. Солодке і сильне вино додало йому смілости.

„Про всі справи на земли — промовив — рішають, отже і про гетьманську булаву рішати муть люди. А люди людьми. Будь він воєводою, князем, а то й самим царем, в однім всі вони однакі. В однім вони такіж саміські, як і простий козак. Всі вони мають одну кров, однаке мясо. Як яка гарна спокусниця стане перед князем-воєводою, ось так як тепер ви стоїте просто мене; як гляне на него такими очима, якими ви тепер осліплюєте мене; як возьме в свої оксамітні долоні його руку і скаже „по сьому бути!“, то він припаде до її ніг і спитає: „лище тілько?! „Князь Сомка не долюблює. Але як ви скажете йому, щоби гетьманом зробив Сомка, то, хоч весь народ за мною, булаву дістане царський ворог.

„А ви, хоч знаєте се, такі пихаті! Не хочете просити мене, аби я за вами подала слово“, промовила, беручи його за обі руки і нахиляючись до него. „Хиба вам булава байдужа? Булава і моя приязнь!

Не видержав довше. Бух, на землю та обняв її коліна.

„Поможи мені, ратуй мене! Як який ангел чи чорт не постоїть за мною, то Сомко таки готов виграти, а я стану посміхом у людий. Як мені не допоможе велике московське війско, то моя чернь проти козачого лицарства не остоїть ся.

„Встань. сядь коло мене, побалакаємо. Чокни ся зі мною... Так... Тепер слухай... Булаву дістанеш, але... але“, промовила стискаючи його рамя над ліктем, що трохи не зойкнув, „як за тоту булаву заплатиш мені... головою Сомка. Як присягнеш, що зараз по виборі голоза Сомка покотить ся під ноги твоєї черни...

„Лише тілько?!“ крикнув схопивши ся на рівні ноги. „Лише одна голова одного Сомка, мого суперника? А голова Золотаренка? Голови Третяка, Попковича, Бута, Силича, Ширая і инших і инших старшин, не забагло ся тобі? Кажи! Дам тобі всї. І з сего і з того боку. Головами кармазинів вистелю цїлий двір твій, вимощу дорогу аж до самої Москви.. як їх буде тілько.

„Присягнеш? Поцїлуєш хрест?

„Поцїлую і присягну. Присягну і поцїлую кому хочеш, кого хочеш! Найрадше тобі і тебе. Ти мій ангел, ти мій чорт!

Став цїлувати її руки, її коліна. Щасливий, що знайшов помічника, розпалений та запаморочений вином, не знав стриму. Обхопив її медвежими раменами, пригорнув до себе і впивсь в її уста. Лише цокання великого стінного годинника перебивало тишину.

Від любовиого похмілля перший протверезивсь Бруховецький. Він був наскрізь практична людина. Його кортїло щось більше знати про роботу сеї загадочної жінки. Думав і міркував, та ніяк не міг збагнути, яке її могло бути діло до голови Сомка. Хотїв спитати, та на язик не приходило перше слово. Вона також не обзивалась. Сиділа мов в пámороках. Нарештї йому терпцю не стало. Ковтнув чарку вина і промовив перший.

„Чи Сомко скривдив тебе, що ти так завзялась? Може у війнї вбив, та ще в зьвірський спосіб батька, брата? Може любого чоловіка. Бо ти, відай, вдова... га?

„Чи Сомко скривдив мене? Ще й як! Не вбив нікого з моїх; ані обікрав, ні опозорив... Він взагалї нічого злого не вдіяв ні моїм любим, ні менї самій. Та про те через него, лише через него, я, сотворена на те, аби бути щасливою і навкруги сипати щастєм, в моїм житю щастя не зазнала. Він винен, що світ кругом мене катівнею, що в моїй душі пекло. Він винен, що я стала... тепер вже сам знаєш, яка я. Я знала собі цїну. Знала, що аби хто був царем царів, хоч би й серце його вже не було вільне, то він таки, як я лиш моргну, впаде перед мною на землю, так як се ти зробив. Як зробив неоден перед тобою і зробить неоден по тобі. Я знала се і він се знав. Знав, що я могла дістати кого лиш схотїла би...

Через отсе оповіданє перед очима Сокорової виринули та пересувались її молоді лїта. Гість не перебивав оповіданя, бо не чув. В його жилах плило забогато вина. Послїдна чарка та духота в маленькій комнатцї до решти затуманили його. Вснув. Сокорова, в міру як котили ся спомини, оповідала тихим голосом, не йому, а собі самій.

„Могла мати кого хотїла. А я, дурна шалїла за Сомком. Від него віяло холодом. Я гадала, що він, звичайний козак, боїть ся глянути на таку красу і таку богачку. Аби його осмілити, я сама кинулась йому на шию. А він — копнув мене. Не ногою... ні! Ще гірше.., словом. Сказав, що він український козак, а я Ляшка; що він православний, а я католичка. Я казала, що для него відречу ся мого народу, і віри. Він відрізав, що вже має дївчину, що вона любить його, а він її. Що вони вже по слові. Віл вяже ся воловодом, козак вяже ся словом. Козаче слово сильнїйше, ніж булатний ланцух. Я відійшла від него і — пішла блудом, зійшла на безпутє... Сомку, Сомку!... Я простила би тобі, бо ще нинї люблю тебе. І простила-б і зробила би гетьманом... За хвильку щастя. Але знаю, що не схочеш... Я вже двічи пробувала, і ти знов двічи копнув мене... За се мушу мати твою голову! Вже довго полюю на неї. Ще пятнацять років тому присяг менї оден, що добуде її. Я увірила, що добуде, бо то був не хто будь. Могутнїй князь. За те я заплатила йому... собою. Заплату взяв, але, заки встиг Сомка дістати в свої руки, минув ся. Впрочім, хоч би й був жив до суду віку,

був би таки не зробив сего. Хоч вся Польща мала його за великого лицаря, хоч українська чернь леденіла на саму згадку його імени, він був трус. Нікчемний тхір, що лиш над безборонним народом умів знущати ся. Куди Яремі до Сомка!.. Та пощо розповідати цілу історію... Тепер вже дістану його голову! — крикнула, штовхнувши Бруховецького в бік. — Ти присяг. Ти здоймеш йому голову з пліч, бо він і твій клятий ворог...

„Здойму, голубко, здойму, серце. Але зроблю се для гетьманової, для моєї жінки.

„Як ще раз бовтнеш таке, то розійдемо ся. Анї слова більше про тото. І я не хочу і ти жалував би. Я люблю лиш одного... Ти знаєш, кого. Иншого негодна полюбити... доки сей жиє. Як би я віддала ся, то чоловіка обманювалаби. Я, яка є, така й буду, а свого чоловіка обманювати не хотілаб. І ти жалував би. Відвернув ся би від мене ще заки ми станулиб перед попом, бо побачиш кращу і молодшу. Тоді я обманювала би тебе, а ти мене. Гарна булаби пара. Не хочу стати гіршою, ніж я вже є. Не говорім більше про пусте. Вернім до справ державних. Ти їдеш до Гадяча, аби там перезимувати з твоїми Запорожцями. І я поїду туди. Там докладніще обговоримо справу булави. Зі мною буде також моя донька. Їй, очивидно, буде відомо, що ти до мене заходиш лише в державних справах. Але мій дім дуже вигідний. Має богато фірток. Як треба буде, щоби донька не знала, що ти у мене, то зайдеш і вийдеш такими дверми, котрих вона не знає. Як хочеш, то до Гадяча поїдемо разом. В моїм ридвані є місця більше ніж на троє.

Повертаючи від Сокорової, Бруховецкий аж закочувавсь від солодкого упою. Вже вчера мав себе за якогось, мов у тій казці, зачарованого царевича, що сидить в кришталевій палаті між самими царівними. Він, що доси жив в поневірці, помітуваний старшинами і простими козаками; він що навіть ставши вже кошовим, жив серед дикої, темної, необмиканої, брудної голоти, вчера сидів в княжій палаті, при княжім столї. Служба подавала йому страви, наливала вино. А як ласкаво балакав з ним сам князь... клепав по рамени... А нині!... Про таке і в казці не чув. Така пані! Вся в шовках і золоті; вся обсипана жемчугами та само-

цвітами Вона приняла його у себе... та ще й як! Тоті уста, що колись цілував князь... Великий, славний та могутній князь. Ті самі уста цілував і він, гетьман черни. Той стан, пещений колись князем.. острахом черни, пестив нині він... гетьман черни! Тепер я рівний йому — думав. — Ні! Князь Ярема не рівня мені! Він був лиш оден з панів, а я, як вже дістану булаву, буду паном над всіма панами. Йому чистили чоботи посполиті, мої чоботи будуть чистити кармазими-полковники, наказні гетьмани!

Сокорова з донькою виїхали наперед і по кількох верстах задержались в придорожній корчмі. Бруховецький виїхав які дві години пізнійше, лише з одним чурою. Коло корчми передав коня чурі і сів в ридван. Доньки Сокорової він доси ще не мав нагоди бачити. Тепер, сидячи проти неї, забув язика в роті. Сид в розсіяний і, або цілком не відповідав Сокоровій, бо не чув, що вона говорить, або так недоладно, що вона замовкла. Він лише вдивлявсь в дівчину як в чудотворну ікону і зітхав. Став жалувати, що зачав був з мамою.

В перших днях жовтня 1662 року Юрась Хмельниченко зложив булаву. На його місце вибрано гетьманом Павла Тетеру, чоловіка доньки Богдана, Олени. Лівобічні старшини зібрались в Ічни, щоби обговорити вигаданий правобічною старшиною проєкт ратованя України. Велика радість була серед старшини, коли промовив Золотаренко. На самім в ступі заявив, що він про булаву вже не думає, та що піде за Сомком. Лиш на тото не згоджувавсь, щоби насамперед дати булаву Бруховецькому Був тої думки, що рабської черни не провчить ніяка школа. Ні ляцка, ні московська. А хоч би і провчила, то ся наука прийде запізно. Чернь отямить ся хиба аж тоді, коли козацтво вже буде знівечене, та нікому вже буде станути за волю і єдність України На раді побідила думка Золотаренка. Порішено держати ся Сомка. По сій раді Золотаренко скликав всю старшину до свого Ніжина. Хоч Сомко на раду не приїхав, Золотаренко промовляв за ним так розумно і щиро, що старшина пяти лівобічних полків пішла до церкви і присягла постояти за Сомком. Присягла не дати булави Бруховецькому, хочби мало прийти до кровавої розправи з його чернию. Вибор-

чий якт, засвідчений підписами старшини Золотаренко зараз вислав до Москви. Цар знехтував сей вибір і зарядив, щоби гетьмана вибрала Чорна Рада. Себто така рада, на котрій був би весь народ, не лиш Лївобічної України, але і Запорожа.

Чорну Раду скликано до Ніжина на день 17. червня 166. року. Від царя приїхав на раду князь Ґаґін. З ним прийшло вісім тисяч московського війска, щоби пильнувати, аби на раді був спокій і лад, та аби вибір був вільними голосами. На великій рівнині за містом зібрались непроглядні товпи народу. Йому говорено, що зараз по раді буде вільно бити кармазинів, та рабувати вози і хати старшин. Козачі полки стояли по противнім боці Ніжина. В передодень вибору Ґаґін візвав їх, аби прийшли на рівнину, але пішки і не зазброєні, так як люди Бруховецького. Козаки знали, що се був підступ. Люди Бруховецького не мали коний, бо пропили їх. Військової збруї черняки, правда, не мали, але незазброєні не були. Кождий мав в халяві ніж. Хто був без чобіт, скрив ніж в штанах. Москалї казали козакам прийти без збруї, бо з Бруховецьким умовили ся були, що як лиш козаки прийдуть на майдан, то чернь окружить їх і виріже до одного. Тоді Москва дісталаб Україну в свої руки на вічні часи. Козаки прийшли на майдан, але так як були: кінно, зазброєні і з гарматами

В вечір зголосивсь до Бруховецького Шарпило. Він мав тепер цїлий полк черни, самих найлютійших ворогів старшини. Сторожа перед шатром не хотїла впустити його, кажучи, що там тепер радять з Бруховецьким царскі посли. „Як Бруховецький радить з послами, то і я можу!“ крикнув, відіпхнув сторожу і увійшов в шатро. Верг сердитий шапку на стіл, озирнув ся, і, не бачучи вільного стільчика, сїв на столї

„Нїчо з усего того не вийде!“ промовив. „Гетьманом стане Сомко. Народ не хоче бути на радї, бо ви нас піддурили. Народови говорено, що козаки прийдуть без збруї, а вони зазброєні. Ще й гармати притащили. Голїруч, а хочби з ножами народ не піде проти шабель, мушкетів і гармат. Я з моїм полком таки зараз відійду.

„То пусте,“ утихомирював його Бруховецький. Ми саме тепер сю справу обговорювали. Збруя козакам

не поможе. Московське війско, яке цар прислав нарошне на се, аби народ вибрав мене вільними голосами одоліє козаків. Я вашої помочи цілком непотребую. Я і без вас стану гетьманом. Чернь нехай лише стоїть з боку і рипить за мною Як би чернь розійшла ся, то лишились би самі Сомкові прихильники і посли царського величества не могли би сказати цареви. що народ хотів мене мати гетьманом. Лиш не розходіть ся, а всьо буде добре... Я дістану булаву, я, гетьман черни стану гетьманом України.

Шарпило зліз з стола, станув перед Бруховецьким, поклав ліву руку на його рамя, правою вхопив срібного ґудза при жупані Сіпаючи з леґка ґудза і дивлячись йому в очі, став спровола цідити. „Ти, дурню, гадаєш, що ми тисячами зійшли ся з усіх усюдів, аби тобі, чи кому иншому давати булаву... що ми зійшли ся гетьмана вибирати? Чи ти вжезабув, по що нас кликав сюди? Кликав на се, аби ми вирізали і вирабували городове козацтво. Вибір гетьмана мав лише бути притокою до зачіпки, мав улекшити черни обрахунки з кармазинами, з дуками срібляниками. Не гетьмана прийшли ми вибирати . Бо скажи! Яка черни буде користь з того, що гетьманом будеш ти, буде будь який черняк-голодранець, а не Сомко, чи Золотаренко? Чи може ти, ставши гетьманом, сам будеш орати, сіяти, молотити, косити і прочая і прочая? Чи твоя жінка, як ожениш ся, чи твої бахурі? Як на инших гетьманів, так і на тебе буде мусів працювати посполитий. Твою ниву буде росити своїм потом не хто инший, як той черняк, що тебе вибере. Чи будеш правити без осаулів, без полковників, без сотників? Ні! Лише понаганяєш тих, що тепер є, а понастановляєш других. Їм також даш на прожиток... людську працю.

„Я випрошу в царя воєводів і ратників.“ відповів Бруховецький. „Вони прийдуть на Україну і будуть нею правити, удержувати лад, і боронити край від ворогів.

„Тоді буде ще гірше, ніж є тепер. Тоді буде і гетьман і, попри него, воєвода. Тоді буде полковник, і, під його боком, воєвода Тоді буде сотник і, при нім, воєвода, чи инша московська скотина. Тоді будуть скрізь по містах козачі війска і московські ратники. Народ буде платити податки на одних і других.

„Цар, як пришле своїх воєводів і своїх ратників, сам буде годувати їх.

„Чи ти вже просив царя о се? Чи тоті посли, що тут сидять, як би води в рот набрали, привезли тобі сю обіцянку від царя на папери з царською печатию? Такого паперу ти не дістав і не дістанеш. Ти свідомо брешеш, коли кажеш що цар буде оплачувати воєводів і ратників. Ти дуже добре знаєш се, що воєводі Чадаєву Сомко дав свої власні гроші на платню ратників. Тих гроший цар доси ще не звернув йому. Знаєш, що тих ратників, які вже є у нас, народ мусить харчувати і зодягати. Тогід під кінець грудня ти таке говорив у Гадячи на раді Запорожців: „У нас з роду-віку не водилось, щоб гетьман, полковники, або сотники володіли хлопами чи міщанами, не маючи на се привілеїв від короля. Та й горівкою козаки не шинкували. Се міщанська річ була і за те вони платили чи королеви, чи панам. Податки з міщан, з черні ішли тоді до королівского скарбу. А тепер гетьман з полковниками і урядниками повернули на себе міста, села, землї, млини. Отже як зберуть Чорну Раду, окреплять „пункти“, то всї отсї добра і добутки повідбирають від гетьмана, полковників і инших урядників, і повернуть усе те на царску казну, та на платню царським ратникам“. — Чернь тїшилась, чуючи таке. Тїшилась, бо душі лекше, коли з мене лупить чужий, не мій рідний брат. Але утїха черни була предвчасна, бо бачу, що воєводи і ратники прийдуть, а наші власні старшини не щезнуть. Треба буде годувати одних і других. Як би ти справдї хотів увільнити народ від козацької старшини, від тих галапасів, то ти сам не пхав би ся в гетьмани. На що нам гетьмана, хоч би такого як ти, коли у Київі вже є царський воєвода? На що нам полковників, хоч би з босої і голої черни, як в містах мають бути царські воєводи? Кажи, на що?! Хиба на те, щоби за рік проти гетьмана Брухо-вецького повів чернь Вецько-брухий; щоби полковника Шар-пила побив і злупив Пило-шар. Старшина з голої черни буде така сама, як тота, що набралась із шляхти. Ти вже й сам пішов на ту дорогу. Вже й у тебе жупан, та срібні ґудзи. Кажу тобі, не дури ся, що чернь збігла ся сюди, аби тебе робити гетьманом. Вона зійшла ся тому, бо гадала, що ти даш в її руки старшин та їх скарби; що у нас вже не буде

городових козакіа, ні їх старшин, лише ратники та воєводи.

Царським послам аж очи засвітили ся з утїхи, коли почули тоту проповідь. Бруховецький стояв безрадний. І не знати, як би тота авдієнція була скінчила ся, як би не вмішавсь був сам Гаґін.

„Ви, чую, полковник черняків. Отже послухайте мене. Не розпускайте своїх людий і инших, що хочуть відійти, напутїть. Я, царський посол кажу вам, що ми черни проти козаків не потребуємо. Московське війско само дастъ собі з ними раду. Лише які дві сотнї черняків нехай станують біля стола. Не на те, аби з козаками бити ся Одинокою їх роботою буде поставити на стіл Бруховецького і ревіти „Бруховецький гетьман!“ За те ручу вам царським іменем, що чернь дістане змогу побити і вирабувати старшину. Як треба буде, то і в тім поможе вам царське війско. А тото, що ти кажеш, щоби на Україні не було козачої старшини, анї навіть козаків... тото ще так буде. Але таке не легко зробити зараз, за одним махом. На се й цар хоче мати гетьманом Бруховецького, аби при його помочи заступити козаків царськими ратниками а козачих старшин царськими чиновниками. Як чернь поможе, то Бруховецький, що гетьманувати ме до смерти, буде послїдним гетьманом України.

На другий день рано московське війско обступило шатро Гаґіна. Перед шатром був поміст, на котрім стояв стіл. Гаґін візвав старшину козаків і черни, аби без збруї підійшли до стола. Всї зробили так, як хотів Москаль, лише Сомко ні. Він же-ж був гетьманом. Ідучи до стола задержав шаблю і сагайдак. Його зять ніс за ним знак його достоїнства, гетьманський бунчук. Гаґін ще читав царський універсал, коли козаки вхопили Сомка і гукаючи „Сомко гетьман!“ поставили його на столї. Хоружі та бунчужні накрили його хоругвами і бунчуками. Чернь Бруховецького, що стояла за ним, не рухалась, бо чула, що Москалї мають самі справити ся з козаками, а Бруховецький прийде на „опихане“. Але і Москалї стояли тихо. Вони аж тодї загадали вмішатись, як би між обома сторонами прийшло до спору. Поки за Бруховецьким ніхто не обізве ся, Москалям ніяково було чіпати ся тамтих. Бруховецький стояв безрадно. Озирнувсь, і поблїд. В гуртку його

черняків, що стояли саме коло него, Шарпило крикнув: „Гетьман Сомко! Бруховецький зрадник!“ Другі черняки повторили се.

„Чого, бовдуре, стоїш, та лупаєш очима?!“ гукнув йому до уха Шарпило. „Лізь за нами на стіл. Решту ми вже самі зорудуємо“.

Ватага Шарпила, ревучи „Сомко гетьман!“ подала ся до стола. Козаки не боронили, бо гадали, що то прихильники Сомка. Шарпило, та його люди й собі вилізли на стіл. Між ними, зігнений в каблуку, аби козаки не спізнали його, Бруховецький. Тоді Шарпило крикнув „Бруховецький гетьман! Сомко зрадник!„ і вбив ніж в плечі того, що над Сомком держав гетьманський бунчук. Черняки на столї собіж добули ножів і ревучи „Бруховецький гетьман!“ ударили на безборонних козаків.

„Зрада!“ крикнув Золотаренко і метнувсь до козаків, щоби шаблями провчити горлорізів. Але тепер стало ся щось таке, чого козаки нїяк не надїялись. На них посипавсь із страшним рокотом град бомб. То москалї зміркували, що вже пора робити лад, аби гетьмана вибрано вільними голосами. На столї і біля стола черняки кололи безборонних ножами, а на козаків, що стояли подальше, москалї метали без упину ручні бомби. Та про те козаки не гадали уступати. Тоті, котрих не понесли наполохані бомбами конї, рушили наперед, щоби спасати Сомка. Але він сам оборонив і висвободив себе. Як лиш лиснула його шабля, розступились черняки і Москалї. Застеляючи дорогу трупом, дібравсь до своїх. Казав козакам відступити. Коло стола і шатра лишилась тілько чернь і москалї. Бруховецький власноручно перекидав трупи, шукаючи за гетьманським бунчуком і булавою. Знайшов і, вдоволений, що вже має гетьманські клейноди пішов до шатра Ґаґіна.

„Ти ще таки не гетьман“, привитав його москаль. „Тут були посли Сомка. Сказали, що гетьманом вибраний Сомко. Він вислав їх, аби забрали полишені на столї клейноди, та убитих і ранених козаків. Я переказав Сомкови, щоби прийшов сюди з усею старшиною, то справа якось полагодить ся.

Сомко надїхав в товаристві пятьдесяти старшин. Обруч Москалїв, що оперізував шатро Ґаґіна отворивсь, пропустив козаків і замкнувсь назад. Старшина позсїдала

з коний і підійшла до Ґаґіна, що стояв перед шатром. Як лиш Сомко станув перед Ґаґіном і промовив перше слово привитаня, вистрибнули з шатра москалї, кинулись на него і повалили на землю. Заки його товариші добули шабель, вже також лежали на земли повязані. Ґаґін казав відставити їх до Ніжинської тюрми. Їх конї, збрую і одїж забрали черняки. До тюрми вели їх в одних сорочках.

Тепер Ґаґін покликав чернь і спитав: „Кого хочете мати гетьманом?“

„Бруховецького!“

Ґаґін передав йому булаву і бунчук. Дякуючи за булаву, новий гетьман передав цирському послови письмо, в котрім були його „пункти“. Все те, через що чернь бунтувалась проти старшини, лишалось і на дальше. Ріжниця була тілько в тім, що все те, що доси ішло на удержанє українського війска, української старшини і українських урядів, мало від тепер іти на удержанє московського війска і московської старшини... на Україні і в Московщині! Гетьман черни просив, аби українські міста обсадити московським війском. На їх удержанє мали би бути повернені тоті податки, які народ платив за польського короля; той хлїб, який збиравсь на полковника і податок від млинів. Московські воєводи дістали би землї, які доси ужиткувала козацька старшина. При кождім містї, в якім будуть москалї, приділить ся їм по пятнацять верстов землї.

Такий був вислїд бунту черни проти тягарів, які народ двигав в користь власного війска і його старшини. Нехай возьме чужий! Нехай спалить огонь, забере вода, аби лиш не пожививсь рідний брат!

„Для себе що просиш? Чейже ти також мусиш мати щось на прожиток“, спитав Ґаґін гетьмана.

„Що я роблю, то роблю не для себе, а для його величества царського, щоби на Україні закріпити його власть. За се не бажаю нїякої нагороди. Я вже якось дам собі раду. Над сиротою Бог з калитою. Менї дайте лиш царських ворогів. Тих, що вже сидять в острозї і тих, що ще спіймаю. Черни позвольте загорнути їх майно, бо тоті маєтки, то праця робучого люду.

Ґаґін згодив ся.

Бруховецький вийшов на майдан і проголосив, що майно старшини і всіх духів срібляників тепер майном народу. Через цілі три дни кождий черняк має право брати, кілько вдвигає. Ледви се сказав, а вся тота маса народу, мов би в середину кинув бомбу. Розбігла ся на всї вітри. Три дни було за богато. Чернь справилась скорше Два дни рабувала, а третого і четвертого зрабоване пропила. Всї майдани по містах, всї поля та гаї навкруги дворів старшин були позаливані блювотиньом, в котрім харчіли повалені мертвецьким сном пяні черняки. Витверезивши ся, вертали домів, ждали, аж прийде пора на другу реформу соціяльну, себто аж доки нова старшина не розживесь наново і знов буде що рабувати. Сам Бруховецький запечатав свій вибір кровю увязнених москалями старшин. Дня 18. вересня стяли Сомка та полковників Золотаренка, Силича, Шамрицького, Щуровського, Киндїя і двох Шираїв. Дванацять инших старшин забито в кайдани і повезено через Москву в Сибір.

Минуло вже три місяцї, як Бруховецький не бачив ся з Сокоровою нї з Вандою. Пращаючи його тодї, коли їхав на чорну раду, Сокорова сказала йому, що прийме його аж тодї, коли покотить ся Сомкова голова. Тепер він помчавсь до Гадяча, просто до неї. Вона вже знала про се, що сталось в Борзнї. Саме перед хвилею вернув був її слуга, котрого вона вислала була до Борзни нарошно на се, аби мати скоро відомість про се, що стане ся. Коли слуга приніс її тоту вість, вона зблїдла і спитала, чи певно знає. Слуга відповів, що бачив на власні очи. Ще й тото бачив, що кат-татарин, як йому передали послїдну жертву, Сомка, кинув топір. Казав, що не його сила підвести топір на таку вроду, Взяв топір і відрубав ту послїдну голову аж тодї, коли йому загрозили, що і його голова покотить ся за тамтими. Сокорова вже не слухала дальше. Поблїдла, лишила слугу і відійшла до спальнї. Памороки обняли її і вона без тями упала на диван. Коли очуняла і пригадала собі, що чула, слези ринули з очий. Так плакала ще тодї, коли Сомко відіпхнув був її від себе. Слуга застукав у двері та звістив, що приїхав гетьман, і жде в гостинній.

„Скажи хамови, що я недужа. Нехай прийде завтра.

Гетьман не дуже зажуривсь тим, бо до гостинної увійшла Ванда. На його питанє, що мамі хибує, дївчина відповіла, що мама чогось не своя сеї днини, від коли вчула, що гетьман вже вибраний, та що старшина увязнена і віддана під суд. То сама хотіла їхати до Гагіна, то післанця вирядила з листом і завернула його. Раз казала, що мусить спасти чесну людину, вихопити з рук зьвіра. Другим разом, що нехай вже стане ся, бо инакше до смерти не буде мати спокою. Хоч дївчина не уміла сказати йому, хто той зьвір, анї хто тота чесна людина, здогадувавсь, кого Сокорова мала на думці, та що в її души боролась любов з жаждою пімсти. Став дївчину випитувати, як вона тут жиє, хто в них буває?

„Нудьгую" відповіла. „Сиджу в хатї, як в тюрмі. До мами заходять якісь люди. То Поляки, то Москалї... Але вони всї в державних справах. Мене до них, нї їх до мене мама не пускає, хиба якого старого. Я жила до недавна на вихованю в монастирі і радувала ся, що мама бере мене назад до себе. А то хата ще гірша, нїж монастир. Мама гадає, що я все ще дитина, що кождий мій крок мусить берегчи мамине око. Я дещо знаю, дещо здогадуюсь. Маму постигло якесь велике нещастє. За якийсь нерозважний крок покутує ціле житя. Має мене лише одну, та боїть ся, щоби і менї таке не було. Але у тім мама рішучо переборщує. Иноді приходить менї на думку, що мама боїть ся, аби разом зі мною не втратила своїх скарбів. А я плюнула би на тоту мамону, аби тілько инакше жити. Аби взагалї жити. Знаю, що тота мамина погоня за скарбами, та тоті богацтва мамині, котрими ущасливив би сотку родин, мамі щастя не принесли. І менї не принесли би щастя, бо я знаю, як вони придбані. З молодших парубків, які до мами заходять, лише ви оден маєте право бувати в моїм товаристві. Або навпаки. Менї лише з вами вільно бачити ся, побалакати. І то нинї я перший раз в вашім товаристві без маминої контролї... Ох, Боже! Коли тота неволя скінчить ся?!

Згадка про скарби оживила гетьмана. Взяв дївчину за руку, впяливши в неї очі, промовив.

„А як би так дївчино, знайшов ся хтось, що схотїв би тебе вивести на вільний світ, увільнити від тої опіки?

„Хто мене знає?!

„Я, гетьман України знаю тебе“, шепнув, стиснувши сильнійше руку. Коли вона не вихоплювала руки, від підвів ся, обняв другою шию і витиснув на її устах сильний поцілуй. Тепер вона стрепенулась, вихопила ся з його рук і утікла. Ще троха посидів і вийшов. Затирав руки з вдоволеня, бо чув про скарби, і цілував... княжну! Доньку князя Яреми Вишневецького. Правда, неправесну, але все таки княжу кров. В жилах його сина, сина слуги гетьманів буде плисти княжа кров... Коби лише стара не перечеркнула його плянів і надій, як не схоче дати своєї доні зі своїми скарбами. Без скарбів дівка йому непотрібна. Скарби инша річ. Міг би держати коло себе полк, два полки наємного війска. Тоді сміяв би ся і з козацтва і з черни...

На другий день Сокорова приняла його в своїй комнаті. Була така гожа і принадна. як тоді, коли в перве був у неї. Її душа зрівноважилась. Муки послідних днів не лишили на лици ніякого сліду. Як лиш увійшов, кинулась йому на шию.

„Не пожалуєш того, пане гетьмане, що свою приятельку увільнив від тої змори, що морочила і мучила мене тілько літ. Тепер я, як би наново на світ прийшла. Моя осінь може буде щасливійша, ніж була весна. Тепер зачну жити новим житєм. Буду жити для себе і для... тебе... Ти чому нині такий деревляний, такий холодний, не відповідаєш на мої поцілуї?!... Чи ти закаменів, чи спиш? По тобі не пізнати, що одна твоя мрія вже здійснила ся, а перешкода, яка не давала здійснити ся другій мрії, вже усунена. Гетьманську булаву вже маєш, а даму твого серця можеш... Перегорода, яка була між нами, вже усунена. Твоя любка вже вільна.

„Яку даму?“ — ледви спроміг ся на слово, стираючи рукавом піт з чола. — „Яка перегорода, яка любка?“

„Ти вже забув, що тоді, коли вперве був у мене, хотів зробити мене... гетьмановою? Я відказала ся, бо тоді ще не годна була щиро любити тебе. Живучи з тобою, я все була би мусіла думати про тамтого. Я не хотіла обманювати мого чоловіка. Тепер тамтого вже нема, разом з його смертію і в моїм серци умер-

ла моя перша любов. Моє серце вільне. Тепер я годна полюбити другого і буду йому вірною жінкою.

Гетьманови вже спосіб, в який привитала його, не був до вподоби. Заваливсь цілий, довго обдумуваний плян розмови, яку хотів вести так, аби заговорити про Ванду і скарби. Не знав, як видобути ся з сеї верші. Бачучи, що він чогось то затурбований, ударила в дзвінок. Слузї, що увійшов, казала принести збан меду і три чаші. Коли приніс і поставив на столї, казала йому зайти до доньки і переказати, щоби причепурилась і прийшла сюди. „Нехай Вандзя буде свідком нашого щастя“, щебетала притулюючись до него, коли слуга вийшов.

„Ти вдуріла?! До того кличеш доньку?

„Чи донька не може бути на заручинах своєї мами? Заручини будуть тихі. Лиш одна Ванда буде нам свідком... вихилить чашу за наше здоровля“, говорила спокійно, наливаючи мід. Одну чашу подала йому, обі другі взяла в свої руки. На порозї станула Ванда.

„Бери, Вандзуню, отсю чашу. Випий... за здоровля заручених.

Вихилила до дна. За її приміром пішли гетьман і Ванда. Тепер гетьман вхопив за збан і наповнив чаші ще раз. „Тепер“, захропів, „випємо за здоровля нашої мами!“ Ковтнув душком, кинув чашою об землю, обіймив дївчину, витиснув на устах пристрастний поцїлуй і подавсь з нею до Сокорової. що стояла неподвижно мов камяний бовдур.

„Мамо, благословіть!

Ванда кинулась мамі на шию і стала цїлувати. „Мамо, я така щаслива!“

Сокорова прочуняла. Взяла доньку за руку і провела до дверий. Лиши нас самих. Справу обговорю з гетьманом.

„Я не можу бути при тім?

„То будуть маєткові справи. Не твоє дїло.

„То така дяка за те, що я тобі допомогла до гетьманської булави?“ спитала, коли донька відійшла. „Мене зрадив, а доньку поза моїми плечима збаламутив.

„За твою поміч, як вона дїйсно була, я вже заплатив тобі, так як ти заправила, головою Сомка. Тебе я не зрадив. Було не відпихати мене тодї, коли

я хотів зробити тебе гетьмановою. Ти сама дала менї право озирати ся за дївкою.

„Сомкова голова була би злетїла з плїч хоч би я була не жадала того... Таксамо, як покотились голови инших старшин, про котрих я не згадувала тобі. Сідай і слухай!... Ти може справдї гадав, що я хочу стати гетьмановою?... Менї про се анї гадки. Я лиш хотїла випробувати тебе, чи не лицеміриш. Пригадай собі, через що я тодї сказала, що твоєю жінкою не хочу бути. Я сказала, що ти зрадиш мене, як побачиш молодшу і гарнїйшу. І ти вже на другий день зрадив, як побачив Ванду. Коли ми у купі їхали до Гадяча, то ти троха не проковтнув її очима. Я знала, що діжду ся того, що нинї стало ся. Хочеш знати, то скажу тобі, що я не від того. Моя донька не може стати царицею, нї королевою, то нехай буде бодай гетьмановою... Але, уважай, гетьмановою.

„Чи я не гетьман?

„Нинї. Але чи завтра будеш ним?... По тім боцї козаки вбили Тетеру і дали булаву Бо-гу-но-ви...

Гетьман роззявив рот, очи троха не вилїзли з ям. Знесилений повались в глубоке крісло і опустив руки.

„Погано!“ обізвавсь по добрій хвили. „Тетера був мій спаситель, бо він осоружний черни, осоружний Запорожцям, осоружний городовому козацтву, осоружний старшинї. Як довго він гетьманував би, так довго нїхто по нашім боцї не подумав би про се, аби піти під тогобічну булаву. Навіть наша старшина, хоч ненавидить мене, мусїла би, аби не бути під Тетерою, постояти за мною, держати ся Москви. Тепер всьо пропало. Як Богун, се божище всїх Українцїв гетьманом, то серед старшини по тім боцї устануть всї чвари. Як переступить Днїпро, вся старшина, все рядове козацтво рине до него. І чернь не підойме проти него руки. З Татарами, польським війском або й без помочи того драntя пройде всю Україну. Піде на Москву і розторощить її так, як колись поторощив Сагайдачний. Як обезпечить московську межу України, піде на Польщу. Маючи в руках обабочне козацтво, возьме Польщу під ноги. Я пропав. І ніде менї дїти ся. Богунови і Запорожцї видадуть мене. Він і між Донцями знайде мене. Помилуваня не знайду у него, хоч би й доброхіть віддав

йому булаву. Він одного разу покійному Богданови радив, щоби повісив мене... Я пропав.

Сокорова стояла неповорушно, вдивляючись в него. Її лице мінилось, то погордою, то диким злорадством.

„Ще не так зле. Булава ще в руках Тетери. Я таке вигадала лиш на те, аби тобі показати, що як довго жиє Богун, Дорошенко, Виговский і инші правобічні старшини, так довго твоє гетьманство на глиняних ногах. За такого гетьмана я доньки не дам.

Гетьман визьвірив ся на неї. Гримнув пястуком об стіл, так що вся посудина покотилась на землю.

Такі жарти випрошую собі! Не забувай, що я гетьман. Троха душі не виперла з мене пустою брехнею Як тобі мої глиняні ноги не до вподоби, то шукай собі зятя з ногами залізними... Як Ванда схоче. Ні я, ні вона не будемо просити ся. Не даш доброхіть, то возьму так.

„Бери, бери! Але голу, в одній сорочці.

Отсі слова витвирезили гетьмана. Підоймив з землі чашу, наповнив вином, — і випив.

„Чи ти біснуватий, вже не годен спокійно слухати і думати?

Не відповідав, лише мняв в руці капшук.

„Ванду хочу зробити гетьмановою. Але гетьмановою, не молодою вдовичкою. Чуєш?... Як довго ти стоїш на глиняних ногах, ані думай про се. Насамперед укріпи ся так, щоби тебе ніяка буря не здужала повалити. Як будеш мати розум і все підеш за моєю радою, поможу тобі. Насамперед мусиш вислати на той світ всіх таких, як той, котрого імя валить тебе з ніг. З сьогобічними ти сам справ ся. Москалі у тім не багато поможуть тобі. То поганий і ледачий народ, кривдить та гнобить других, але то таки не скажені зьвірі. Від правобічних суперників увільнять тебе їх протектори. Лише ти мусиш дати причину. Вони дуже радо скрутять вязи кождому, на кого лиш вкажеш. Як найскорше треба вислати на той світ тих правобічних старшин, що стоять за зєдиненєм всіх українських земель під одну булаву. Нагоду будеш мати, бо незабаром Польща зачне з тобою війну. Треба буде правобічних старшин одного по однім втягати в які переговори. Дістати в руки докази, що він накладає з тобою і тоті

докази третою особою передати Полякам. Тою третою особою може бути якийсь москаль, що не хоче війни з Польщию. Як Ляхи дістануть такий доказ, то сердезї зазуля вже не буде більше кувати На сїм ще далеко не кінець. Ти мусиш оперти ся на московськім війску, бо инакше повалять тебе твої власні козаки. Чернь тобі не поможе, бо і під гетьманом черни мусять бути всї тоті тягарі, проти яких чернь бунтує ся. Москалї дадуть тобі таку силу війска, яка потрібна, аби пришрубувати і козацтво і чернь. Але дадуть лише тодї, коли докажеш Москві, що вона при твоїй помочи на вічні віки закріпить на Україні своє пановане. Мусиш всю власть, яку тепер має українська старшина передати в руки московських воєводів та инших московських псубратів. Мусиш також всї податки, очивидно потроївши їх, віддавати до царської казни, вдоволяючи ся сам царською платнею. Як ожениш ся з Вандою, то і на сю платню можеш наплювати.

„Всьо зроблю, бо сам бачу, шо инакше не удержу ся.

„Се ще не всьо. Царя хрестив дурний піп. Короля ще дурнїйший. Оден і другий гадає, що здужає звоювати і удержати тревало всю Україну. Цїлої України не завоює, а як завоює, то не удержить в своїх руках нї Польща нї Москва. Як обабочне козацтво буде під одною булавою, то воно таки зломить чуже ярмо. Тим тяжше буде Польщі виграти справу, як окрім козаків буде проти неї Москва; Москві, як проти неї піде Польща. І в Польщи і в Москві є люди, котрі розуміють се. Вони силкують ся образумити короля і царя. Вони кажуть: Коли цїла Україна вихопить ся з наших рук, то в доволїм ся половиною. Нехай Москва і Польща подїлять ся Україною. Правий бік Дніпря для Польщі, лївий для Москви. Тодї Польща не буде потребувала боронитись проти Москви, Москва проти Польщі. Тодї і Москва і Польща всї свої сили обернуть проти козацтва, щоби його вигубити так, аби на Україні навіть слово „козак“ не пахло. Аж тодї, коли на Україні лишить ся сама чернь та польске і московське панство, Україна перестане думати про свою державність. Тота партія, партія подїлу України між обі держави возьме верх і в Польщі і в Москві. Як хочеш удержати ся при булаві, то мусиш сїй партії їти на руку. При її

помочи вигубиш козацтво і лишиш ся гетьманом, правда, лише Лївобічної, але до смерти.

„На таке я не піду. Я мушу добути Правобічну і добуду. Буду гетьманувати по обох боках.

„Тебе хрестив найдурнійший піп. Як підеш на той бік, то там лишиш булаву і голову. Перємізкуй добре, що чув від мене і роби мудро. До того поділу ще й так не зараз прийде. Аж за два, три роки. Аж король і цар допевнять ся, що ні оден, ні другий цілої України не звоює. Поки що буде війна. Веди війну так, аби так по однім як і по другім боці вигибало як найбільше козацтва. Не забувай ніколи, що козацтво не лиш ворог Польщі і Москви, але і твій найбільший ворог. Так будуть сю війну вести Ляхи, і за їх приміром і Москалї.

„При помочи Москви удержу в руках сегобічне козацтво і одолїю Польщу. Вся Україна піде під мою булаву. Війна буде кровава, то не багато козацтва пережиє її. Як вже буду мати спокій з Польшию, то недобитки легко винищу до решти.

„На поміч Москви в війнї з Польщию не числи, бо московські полководцї не дуже будуть слухати царя. Вони вже підкуплені; підуть за тими, що хочуть з Польщею мира коштом України. Вони, так само полководцї польські будуть воювати так, щоби менше нищити ворога а більше тото козацтво, що їм не дає запанувати над Україною. Згодом, як нарозумлять ся цар і король, підеш в дураки.

„Вже в осени 1662. року був зїзд польських і московських комісарів. Радили над полагодженєм польсько-московських відносин. Я знаю про се, бо була при тім. І тепер московський гонець до короля вже в дорозї. Прислав до мене письмо, аби я пробувала нарозумити тебе. Тому й я так докладно балакаю з тобою про все те. Роблю се для Польщі, для тебе і для моєї дитини, бо таки хочу, аби вона стала гетьмановою. Лїпше, як би ти, знюхавши письмо носом, зараз таки вів з Польщию війну так, аби вигибали не Ляхи, а козаки.

Дня 15. вересня 1663. Поляки рішили похід. На Україну рушили чотирма шляхами: коронний гетьман Потоцькі, руський воєвода Чарнецькі, хорунжий Ян Собєскі і сам король. Пятим шляхом надтягла від Цецори татарська орда. До них пристав гетьман Тетера з тринацятьма полками. Дня тринацятого жовтня король і Татари пе-

рейшли Дніпро біля Ржищева. Москалї помагали Бруховецькому так, як то заповіла була Сокорова. Ромодановський, що з московським війском сидів в Білгородї не квапив ся. Противно, розпустив війско на зимову відпустку. В Ржищеві вже ждав на короля московський гонець з предложенєм московсько-польської згоди коштом цїлости України. Король не пішов на згоду, бо його шпіони в Московщинї сповістили його, що більша часть московських війск буде по змозї оминати польські війска. Ляхи ішли скрізь наперед, бо Москалї або неприходили з помочию, або як вже були де, то з приходом польського війска утїкали. В падолистї Боришпільцям не прийшла московська поміч, і Боришпіль здав ся. Остер мав московський ґарнізон. Як надійшли Ляхи, то Москалї утїкли і 12. грудня Остер здавсь Ляхам. Так само Москалї покинули Ромен і Ляхи взяли місто. З тої самої причини Ляхи взяли Монастерище. Місто зруйнували а населенє дали Татарам в полон. В січни 1664. року місто Салтикова Дївиця, обезсилене довгою облогою здалось Ляхам, але аж тодї, коли Ляхи прирекли помилуванє. Помилуванє було таке, що в містї не лишилась жива душа. Вирізали всїх, не менше, як одинацять тисяч.

Московські війска стали надтягати на поміч Бруховецькому аж тодї, коли всї шляхи, якими ворог в дер ся в глубінь України, були замощені трупами Українців. Та і надтягали вони так, аби всюди там, де були потрібні, прийшли як найпізнїйше. Польський король перебрав ся був через Десну. Лївобережні козаки окружили його. Потрібна була поміч двох-трех тисячок, а вся армія польська разом з королем була би лишила ся в козацьких руках. Але московські воєводи ішли з недалекого Брянска і Путивля так довго, що король з війском спас ся. Ляхи стягли всю свою силу під Глухів, бо завзяли ся здобути се місто. Глухів боронивсь по геройськи, ждучи на обіцяну поміч Москалїв. А москалї якось то не годні були знайти дороги до Глухова. Дехто в Глухові вже став говорити про здачу. Але відвів їх від сего Богун. Богун був полковником на Правобічній, отже мусів пристати до польського війска. Одиак він був з тих старшин завойованої Польщию України, що підготовляв увільненє зєдиненої України з ляцького і масковського ярма. Він порадив

довірочно Глухівцям, аби не здавали ся, бо на Правобічній вже бунт проти Тетери. Незабаром прийде инший гетьман, і аж той возьме обі України під одну булаву. Глухівці послухали. В місті був невеликий московський гарнізон. Бруховецький підплатив одного Москаля і підмовив його, щоби про сю пораду Богуна доніс Ляхам і передав їм докази. Ляхи взяли Богуна під суд і разом з кількома товаришами розстріляли. Глухівський полковник, Кирило Гуляницький провідав, що Богуна зрадили Москалї. Він казав начальника Москалів, Лопухина взяти до катівнї, а московських ратників засипати живцем землею. Вже трицять засипано, коли надійшла московська поміч і Ляхи відступили від Глухова. Тота поміч московська прийшла не так на те, щоби відігнати Ляхів, як на те, аби спасати засуджених на смерть московських зрадників; аби Бруховецький нав нагоду, буцїм то караючи злочинців, вимордувати цьвіт козацтва глухівського полку. На місце Гуляницького постановив полковником Черкашеницю.

На Правобічній бунт проти Тетери і Ляхів поширяв ся. Здавлено його в однім місци, то він вибухав в другім. До Бруховецького дійшли слухи, що сам Виговський підмовляє народ до бунту проти Польщі. Ліво бічний гетьмап повинен був радіти з того, бо через бунт Тетера і Ляхи не могли кинути усїх війск своїх на лївий бік. Але Бруховецький чув також, що правобічна старшина ладить ся проголосити гетьманом Виговського. Не надумуючись довго вислав до Тетери з доносом того самого Москаля, що доніс був на Богуна. Поляки заманили Виговського підступом до свого табору, запрошуючи його буцїм то на воєнну раду. На тїй радї, не маючи до того ніякого права анї доказів зради, засудили його.. бувшого гетьмана, а тепер сенатора і воєводу на смерть і 17-марта 1664. року розстріляли. В липни 1665. року Чарнецький обложив був Ставище. Місто держало ся від четвертого липня аж до осьмого жовтня. Москалї нарошно не прислали помочи і Чарнацький взяв місто.

Чим більше дужшало повстанє проти Тетери і Ляхів, тим страшнїйші були їх лютощі. На весну 1664. року полонили полковника Скидана і вбили на паль. Полоненого через зраду Москалів сотника Нужного засудили на шибеницю. Але він випросив собі паль, кажучи, що

хоче вмирати за Україну так, як вмер його батько. Поляки вволили його волю. Воєводі Чарнецькому здавсь був Стеблів, бо москалї не прийшли на виручю. Чарнецькі віддав місто Татарам і вони вирізали все населенє. На запросини Чарнецького приїхали на спільну нараду до Василькова митрополит Тукальський з архимандритом Гедеоном, колишним Юрком Хмельницьким. Коли вони заявили, що в світські справи не гадають вторкати ся, Чарнецькі запроторив їх в Марієнбурську тюрму. Той самий Чарнецькі витрусив з домовини в Суботівській церкві кости Богдана і кинув їх псам. Всї дорогоцінности в українських церквах Чарнецькі згортав до скринь і відсилав до своїх Ілинець. В зимі 1665. року Чарнецькі взяв Ставище. Місто спалив, а населенє вирізав. Те саме зробив з Бояркою За те людиною з золотим серцем показавсь товариш Чарнецького, Яблоновські. Сей вирізав в Кисляку лише тих, що боронили місто. Бувало, що Москалї зрадою пхали в руки Ляхів тих Лївобережців, котрих прийшли обоняти.

На весну 1664. року Москалї і лївобічні козаки везли з Київа до Бруховецького гармати. Комендант Москалїв, Штрасбух звістив про се Собєского, кажучи йому, де і коли має ударити на транспорт. Собєскі дійсно наскочив на конвой. Штрасбух з Москалями утік, полишаючи гармати і козаків в руках Собєского. Винявши Нужного, котрого вбито на паль, Собєскі всїх полонених повісив.

Бруховецький в винищуваню козацтва ішов за примїром своїх ворогів Ляхів. Сїверщина була ворогом Ляхів, але і за Бруховецьким не потягала. Бруховецький спалив і вирізав в Сїверщинї кільканацять сїл. В цьвітни 1665. року Бруховецький взяв Корсунь при помочи корсунської черни Побідники вирізали сїмсот корсунських козаків, хоч вони лише поневільно держались Тетери. Всїх старшин, між ними ґенерального обозного за Богдана Хмельницького, Тимоша Носача Бруховецький вислав до Москви на тортури. Населенє, звиш десять тисяч душ, вигнано з Корсуня.

З вибухом війни Бруховецький переніс свою кватиру до Канева. Сокорова лишилась в Гадячи. До неї все заїздили якісь післанцї з сусїдної Московщини і з далекої Польщі. І вона з часта кудись то виїздила, ли-

шаючи Ванду під опікою старої, опитної і вірної служки. Бруховецький, занятий війною, мало коли навідувавсь до неї. І їхав туди не радо, бо знав, що Ванди не побачить. Сокорова в одно товкла йому, що доки не стане на залізних ногах, себто, доки не помирить ся з Польщию, і доки у себе не заступить козацтва московським війском, московськими воєводами і чиновниками, доти доньки йому не дасть. Як гетьман приїхав коли до Гадяча, то бачив ся лише з мамою. Ванда, або була на той час „недужа", або мамуня просто говорила йому таки просто в очі, що доки його становище не закріплене, вона не хоче, аби він її доньку баламутив. Раз лише повелось йому бачити Ванду. Сокорова була виїхала до Білгороду, аби бачити ся з Ромодановським. Тоді гетьман цілком случайно приїхав до Гадяча. В Гадячи ніхто не знав, що гетьман приїде, отже стара опікунка Ванди кудись то повіялась і не пильнувала її. Гетьман міг розмовити ся з дівчиною без сьвідків. Затвірниця була щаслива, що гість перебив монотонність її житя. Жалувала ся на строгість мами, відгрожувалась, що довше не стерпить тої неволї, що втече з хати, хоч би з самим чортом. Гетьман жалів дівчину, розважав, потішав, пестив і голубив, але згадуваним нею чортом не хотів бути. Тепер ще небезпечно було задирати ся з мамунею. Врештї, що йому з дївчини, як вона піде з ним без маминих скарбів! Тоті скарби були йому тепер потрібнійші ніж жінка. Потребував їх на хабарі для московських полководців, на оплату наємних війск.

На весну 1665. року гетьман став жалувати, що не в усім пішов за радою Сокорової. Допевнив ся, що Москалї лицемірять і не щиро помагають йому. Хоч король і цар ще не помирили ся, то московські полководці поводились так, як би вели війну в порозуміню з полководцями польськими. Поборюванє правобічного козацтва полишили козакам лївобічним. Самі лише руйнували народ, обідаючи його і плїндруючи. Грамотою з дванацятого падолиста 1664. року цар виганьбив Бруховецького за те, що царське війско і царські чиновники вигибають з голоду. Се була чиста напасть, бо гетьман давав москалям все, що мав. Але, хоч страшно обтяжив народ драчками, хоч Москалї брали всї гроші з млинів, то все те було за мало. Московські

отамани ховали гроші для себе, а їх війска мусїли далї жити рабунком.

Бруховецький богато причинивсь був до того, що Поляки вислали на той світ Богуна, Виговського і инших старшин, котрі могли видрулити булаву з рук лївобічного гетьмана. Та про те, тота небезпека ще не цїлком була усунена. Ще жив неоден козак гідний булави. І дійсно На небосклонї Бруховецького виринула від заходу чорна хмара. Правобічний гетьман Тетера утїк в Польщу і дня 19. серпня 1665 року його козаки дали булаву Петрови Дорошенкови. Як звістка про се прийшла до Бруховецького, коли до того пригадав собі, в який то спосіб Москалї помагають йому, він почув, що таки стоїть, як то йому казала Сокорова, на глиняних ногах. Лївобічна старшина вся була за Дорошенком. Старшина знала, що в Дорошенковій вдачі не було слїду лукавства, в його душі зерна неправди; що се праведник, якому нїхто не посмів би зробити заміту користолюбства чи честолюбивости. Щоб він не зробив, то всї, хоч би їм се не сподобало ся, знали, що зробив се по довгій і глубокій розвазї, та на те, аби спасти рідню. Козача голота і чернь не так дивили ся на Дорошенка, як на замордованого Богуна. Та все таки, як би їй тепер казали вибирати, то чернь покинула би Бруховецького і пішла би за правобічним гетьманом. Чернь вже й так зачала ремствувати, бачучи, що Бруховецький не знївечив давних тягарів; що з неба паде дощ, град і снїг, а не мащена медом манна; що нива родить далї пшеницю, але як її посієш; родить лише пшеницю, а не впечений хлїб, анї опихану кутю з медом. Бруховецький знав, що як Дорошенко простягне руку по його булаву, а Москалї не дадуть йому великої помочи, то він рішучо пропав. Сокорова не говорила на вітер, також тодї, коли перестерігала його, що самі Москалї не дадуть йому загетьманувати над Правобічною, бо між ними а Ляхами прийде до злагоди коштом цїлости козачого краю. Вже перші перешепти московських гонцїв з Поляками, перші зїзди московських і польських комісарів поза його плечима, як приміром зїзд в Дуровичах після облоги Глухова, були йому не по нутру. Моторошно стало йому, коли під весну 1664. року прочитав унїверсал Собєского, в котрім говорилось, що вже ідуть

переговори з Москвою про згоду. В жовтни того року цар наказав самому Бруховецькому навязати переговори з Кримцями, союзниками Польщі. Найбільшого клина вбило йому в голову те, що тепер, коли війна з Польщию ще не спокінчена, коли Правобічна дістала нового гетьмана і треба було не лиш війну вести з подвоєним завзятєм, але і пантрувати, аби в царській части України не скоїлось яке лихо, з Москви ішов приказ за приказом, щоби гетьман з усею старшиною приїхав до Москви побачити царські очи. Се було для Бруховецького найкращим доказом, що в Москві взяла верх партія мира з Польшию. Хотів порадити ся Сокорової, бо, міркував, вона буде найліпше знати, що в траві пищить. Але її знов не було дома. Повіялась до Польщі з московськими услівями мира. Гетьман бачив ся лише з Вандою, знов без опікунки. Хотіла доконче їхати разом з гетьманом до Москви. Скінчилось на приреченю гетьмана, що як лиш верне з Москви, то звінчають ся, хоч би мати на се не згодилась.

„Тепер мусить згодити ся“ пращала його Ванда „бо що було, то вже не відбудесь“.

На чолі великої депутації, разом 535 душ, рушив гетьман до Москви, де станув дня одинацятого вересня 1665. року. Приїхав до Москви з твердою постановою дати Москалям всьо, чого тільки зажадають, аби лиш удержали його на гетьманстві.

В теплій світлици, освітленій полумям, що весело палахкотіло в грубі, сиділа на дивані Сокорова, пригортаючи до себе, та розважаючи доньку. Ванда заливалась слізми, не слухаючи того, що мама говорить.

„Як мож було так задурити ся?! Правда, то моя вина, бо тебе так довго держала в запертї. Через те й ти першим, якого побачила, так завернула собі голову. А я тобі кажу, що він не варт того. Як я радила тобі баламутити його, то не на те, аби ти його полюбила. Ти можеш дістати кращого і ліпшого, ніж сей кровожадний хам. Як я тебе звела з ним, то лиш на те, аби тебе зробити славною панею. Аби поставити тебе над прочими жінками. Аби ти, як гетьманова, була рівна королевій. А любити?.. Про се погадати буде пора тоді, коли станеш верховодити в гетьманській палатї. Построю тобі таку величаву, якої не має і цар московський.

„Не говоріть, мамо, так. Поза ним не хочу бачити нікого. Він мені усе, він мій світ. Инакше вже не може бути.

„Дурнаж, ти, дурна! Поживеш, то помудрієш. Врочім, хоч би й справді любила його... То чого так побивати ся? Не їш, не спиш. Нидієш, вянеш. Не покине тебе. Твоя краса, і ще більше мої скарби не пустять його. Приїде, то поберете ся.

„Колиж бо він так гаїть ся. Вже третий місяць як поїхав. Як не верне з неділї, то поїду за ним до самої Москви. Довше ждати не годна.

„Вдуріла... цілком вдуріла!

Двері відхилили ся і до світлиці всунулась стара служка. „Є з Москви посол. Має щось переказати від гетьмана пані і панні.

З лиця Ванди доразу щезла жура. Лиш притулила руки до груди і з широко розплющенини очима дожидала посла. До світлиці увійшов Шарпило. Поклонивсь неуклюжо та став сухим голосом млинкувати промову, якої його в Москві вивчив Бруховецький.

„Гетьман і боярин... боярином зробив його цар за вірну службу... переказує вам моїми устами, аби ви у купі з донькою виїхали з Гадяча. Він верне за дві-три неділи. Приказує вам, аби, заки він верне, ви були вже поза межами його володінь, і більше сюди не показували ся. Він, на приказ царя, котрого мусів послухати, бо инакше стратив би булаву, може й голову... оженив ся. Взяв тоту, яку йому дали Москалї, княжну Долгоруківну. Ще й тото казав переказати вам, що не одно царске слово спонукало його покинути панну Ванду. Він тепер боярин, а бояринови не личить брати жінку із низького роду. Панна Ванда княжна, але того ніхто не знає. Що Долгоруківна княжна, знає цілий світ.

„За двері! Мерзо якась... Хам ще глузує з мене... Цілому світови розказує се, що хтось колись наклепав на мене.

Ванда послїдних слів Шарпила не чула. Як лиш вчула, що гетьман оженив ся, поблїдла і упала без тями на диван. Сокорова, слухаючи Шарпила, навіть не бачила сего.

„Не сердьте ся пані! Не я вигадав все тото, що говорю. Лише переказую слова гетьмана. І вам добре знати, що він про вас думає, як і що говорить. Що

він хам, ваша правда. Я ще більше скажу. Він товарина. Помиляєте ся, думаючи, що я його приятель, або сліпе орудіє у кождім ділї. Тодї, коли підлещувавсь до черни, то не туди обіцював іти, куди пішов. Як приїхав був до Сїчи від Юрася Хмельниченка, то вигукував проти Виговського, що козаків робить шляхтичами. Мав знївечити шляхетчину між козаками, а тепер, ставши гетьманом, сам виторгував собі боярство, а своїх старшин поробив дворянами. Мав повідбирати старшинам маєтки, а тепер вижебрує нові... для старшин і для себе самого. Дістав цїлу Шептаківську сотню в Стародубскім полку, млин на Ворскли, двір в Переяславі і двір в Москві. Але чернь і з ним порахує ся. Ви, панї, забирайте ся в світ за очи, бо то не переливки. Казав, що як приїде і вас тут ще застане, то зробить з вас і з доньки чарівниці та живцем спалить. Він жартів не знає.

„То вже все, що маєш переказати від гетьмана-боярина?

„Він дещо розповідав менї. Але, як ще того не знаєте, то про се розповість вам панна Ванда. А нї, то незабаром побачите самі. Коли вас не було дома, він навідувавсь до неї. Був також перед відїздом до Москви. Розповів менї, сміючись, як тото було. Казав що яка мама, така й донька.

Сокорова аж тепер озирнулась за донькою, аби спитати, чи се правда. Побачила її на диваві без духа. Шарпило уважав своє посольство за скінчене і вийщов. Як відчинив двері, відскочила служка. Вона весь час тої розмови стояла під дверми на підслухах.

Ванда мусїла розповісти мамі, що сталось тодї, коли гетьман був в послїдне у неї. Не було иншої ради, як доньку таки зараз видати замуж. Сокорова знала, що з гетьманом жартувати не можна Продала хату і з донькою виїхала до Білгороду, під опіку Ромодановського.

* * *

„Стефане!“ заговорила сотникова до свого чоловіка. „Хоч ти до царя поїхав козаком, а вернув дворянином обдарованим соболями, золотою чаркою, шовками, сукном, то що, то ти таки й не доброго щось привіз із тої Москви. Ти вернув якийсь не свій. Нї докого не заго-

вориш, ніяка робота не бере ся тебе. Лиш мов сновида лазиш з кута в кут. Так вже цілий місяць. Щось тебе мулить і не хочеш сказати. Якесь гірке зерно мусить бути в тій ласці царскій. Може кривдуєш собі, що цар завелику відстань добачив між сотниками і полковниками, бо їх ще й селами наділив? Дехто дістав два, три села, а судія Забіла аж пять... А може ти, сохрань Господи, що лихого провідав про Остапа? Від коли повіяв ся до Дорошенка, не дав про себе ніякої вісти. Мав приїхати в січни. Зачавсь марець і його ще нема.

Сотник став набивати люльку. Запалив, пустив пару клубів диму, змірив кроками комнату і ставувши нагло перед жінкою спитав:

„Чи ти дала би Настю за московського офіцира, або якого иншого достоїника?

„Ти вдурів? За Москаля?

„Не я вдурів, а наш гетьман.

„Яке йому діло до нашої Насті? Нехай висватає Сокорівну.

„Послухай!“ відповів сотник, видко вдоволений, що від жінки почув таку відповідь. „Вибач, що зараз першого дня, як вернув з Москви не говорив з тобою. Тепер Насті нема дома, то можемо справу докладно обговорити. Зачну з кінця. Москалі загадали зілляти Україну з Москвою та завести у нас такий лад, який є в Московщині. Бруховецький знає, що без помочи Москалів на гетьманстві не удержить ся. Тому то він згодивсь на всьо, що Москві потрібне, аби Україна лишилась на віки в московських руках, та аби ніхто не спроміг ся на бунт проти ладу, який Москва у нас заводити ме. Гетьман згодив ся, щоби до кождого міста, де є козачий старшина, прийшов московський чиновник. Не наш старшина, а той Москаль буде правити полком, чи сотнею. До кождого міста, де буде такий московський приблуда, прийде московське віско. Козаче віско треба буде розпустити і українські уряди позапирати, бо всі доходи віска і податки, які ішли на віско, будуть згортали московські грабіжники для своїх воєводів, для свого віска і для царя. До царського скарбу підуть всі грошеві і негрошеві збори з міщан і селян, та податки з усіх шинків, з млинів, пасік, і з чужинців крамарів. Отсе все списано і підписано в Москві 22. жовтня. Попри те гетьман зобовя-

завсь до дечого такого, чого не списано в угоді, бо соромно було таке писати. Окрім угоди писаної, гетьман ще зробив угоду на писок.

„В сій умові на писок є наші діти. Коли гетьман вернув до Гадяча, кликав до себе почередно всіх полковників і з ними довго балакав. Наш полковник вийшов від него страх сердитий та пішов просто до мене. Гетьман сказав йому, і мабуть всім прочим полковникам, що царська воля така, щоби сини богатих старшин женили ся виключно з Московками, а доньки з Москалями. Козаки мають по жінки їздити до Москви. Нашим дівчатам женихів будуть привозити воєводи. Гетьман зробив початок. Всі старшини, як не хочуть стягнути на себе царського гніву, мусять піти за його примірном. Полковник відповів гетьманови, що царська воля, як він її до себе не просить, нехай не пробує переступати порога його хати. Як цар скаже бити Ляха, то він послухає. Але його дітий, ні гетьман ні цар нехай не важить ся займати. Тоді гетьман загрозив, що як хто у тім не вволить його волі, то його вишибне ся з козачого реєстру. Так батька дитини, як і його сина, чи зятя. Не то старшиною, але й козаком не буде, бо така царська воля.

„Хиба з глузду зійшли оба... гетьман і цар! На що їм таке силуване милуванє?

„З глузду не зійшли. Їм тото потрібне, аби Московщина до решти вирабувала Україну. Серед тої царської голоти є богато голодранців. Вони гадають, що у кождого старшини козацького великий скарб. Тоті скарби хотілиб загарбати голодні вельможі московські. Як би наш Остап поїхав до Москви по жінку, то зробили би йому велику честь. Дали би дворянку, але голу. Москаль, якого воєвода привезе для нашої Насті, буде може й полковником, але без сорочки під жупаном. Українською працею хотять позбогачувати голі Московки і голих Москалів. До того, як в той спосіб Москва в кожде кубло вкине таке зазулене яйце, то будуть мати серед наших старшин шпігунів. Будуть знати все, що хто з нас думає. Старшинами буде гетьман робити лише тих козаків, що поженять ся з Московками, або Москалів, що то поженили ся з нашими доньками. Найбільшу шкоду тоті мішані подружа зроблять Україні тим, що змосковщать духа тої части народу

що двигає українську думку державну; вони виженуть з України саму память про те, що ми були колись панами в нашій хаті. Козак, що оженив ся з Московкою, хоб би й не змосковщив ся, не постоїть за рідний край так, як той козак, котрого московські пархи ще не обсіли. Козачка, що вийде за Москаля, пропаде для України цілком. Її діти вже будуть настоящими Москалями.

„Москалям солию в оці наші школи, бо у них наші сини чують про давну силу і славу України. З Москви вже прийшов до Києва приказ, аби школи розпустити. Але сам воєвода Шереметев не радив перетягати струну дратуючи Українців. Відповів до Москви, що ще рано. Не тепер, то в четвер наші школи запруть, або дадуть нам московських навчителів. Вони будуть так вчити, що наші сини забудуть про українських героїв, князів Бравліна, Аскольда, Дира, Олега, Володимира; про Косинського, Наливайка, Лободу і Сагайдачного, що Москалів періщив. Замість них навчать нас брати за своїх і обожати якогось Рурика, Андрея Боголюбського, Дмитра Донського... Коли козаки старої школи підуть тудою, кудою пішли Сомко і Золотаренко; коли других поженуть заселити Сибір, а молоде поколіне виховають московські навчителі, то хто тоді постоїть за волю української землі? Черпь? По українській землі когут запіє... Хиба може аж колись, коли з наших кісток вже й сліду не буде, який Німець видобуде з забутя славну бувальщину нашу. Розпорпає купу московської брехні, та з неї випорпає жемчуг, давну волю і славу України. Тоді той Німець розкаже нашим прагнукам, чиї вони діти. Тоді вже може й чернь стане до бою за волю своєї землї.

Сотник не любив, аби йому перебивати. Тож сотникова не обзивалась. Неначе слухає, але не чує всего того. Вона лиш думала про те, що буде з її дітьми, як гетьман не відступить від свого, а діти таки схочуть дати волю своїм серцям. Аж коли сотник скінчив і став випорпувати згаслу люльку, обізвалась несміло.

„Отже Настя, як віддасть ся за Юрка, то буде простою козачкою, або й хлопкою? Як наш Остап оженить ся з полковниківною, то також вишибнуть його з козачого реєстру?

„Буде ще гірше. Від мене відіймуть уряд сотника. І полковник буде мусів віддати свій пірнач.

„Яким правом? Наша старшина вибрана вільними голосами війска!

„Таким правом, що у кождого старшини, котрого схочуть збути ся, знайдуть якийсь гріх, за котрий піде в Сибір або й під катівський меч. Ось ще з Москви, просто з бенкету заслано в Сибір немилого гетьманови Захара Шийкевича. Вернувши з Москви, гетьман вислав туди військового судію Незамая. Москалї запроторили його в Казань. За ним пішло кільканацять инших старшин. Гетьман у кождого з них знайшов якийсь первородний гріх. Такі гріхи вже знайшов і у нас обох. Полковник сказав був йому, що у него є син і донька. Але, як довго він жиє, то до такого опозореня його роду козачого не прийде. Нехай би й під ним земля розступила ся і він разом з дітьми проваливсь на саме дно пекла, то не позволить, аби його кров змішала ся з московською. Навіть як би його дитина вдуріла та забула за свою честь і його родови грозила така ганьба, то його кров радше нехай з піском змішаєсь, ніж мала би змішати ся з собачою. І змішалась би... його власною рукою!... Тодї гетьман, буцїм від нехочу бовтнув пару слів, з котрих полковник зміркував, що гетьман знає про наше поведенє на Чорній Радї в Ніжинї. Він знає, що полковник з цїлим своїм полком був за Сомком. Знає, що ми оба зарубали шаблями кількох Москалїв, щоби Сомкови промостити дорогу до нас. Знає й се, що наші сини були післанцями правобічної старшини до нас, та що вони тепер у Дорошенка. Полковник сказав лиш гетьманови, аби не грав з огнем, тріснув дверми і вийшов.

„Отже, як по наші дїти прийде московська напасть, то ми пропали. Тебе зашлють в Сибір, або й ще що гірше стане ся.

„Що найменше, скинуть мене з козака. Мене і мої дїти припишуть до посполитих. Всї будемо робити панщину у якогось московського воєводи, чи сотника, якого цар настановить у нас намість мене.

„Що ж нам тепер дїяти?! Що зробимо з нашими дїтьми? Полковник не казав тобі, що він зробить?... Ну?

„Не нукай, бо тепер нічого не винукаєш... Нічого наперед... Треба ждати, що принесе хвиля і в кождій скруті мати голову на карку. Може тота голодна саранча московська цілком не надлетить до нас і ми за пустодурно вже тепер журимо ся.

„Настя вертає від попа“, перебила сотникова, глянувши в вікно. „Лишім тоту розмову, аби чого не здогадала ся. Поки буря ще далеко, не потребує знати, що їй грозить.

„Маю новину!“ промовила Настя весело, стріпуючи з себе сніг. „Окрім вас, ніхто не сміє про се знати. Се тайна... Завтра приїде Остап. В Небулові, ні взагалі в цілім полку ніхто не сміє про се знати. І наша служба ні. Тому зайде в ночи, через сад задними дверми. Сказав мені про се син попа. Надїхав саме в тїй хвили, коли я відходила. Взяв мене на бік і сказав, що був разом з Остапом і Юрком у Дорошенка. Тепер вернули всї три. Він поїхав просто сюди, а Остап поступив з Юрком до полковника. Сказав також, що він приїхав явно, бо тут ніхто не знає, що він був у правобічного гетьмана. Про се, що вернули Остап і Юрко, не скаже навіть свому батькови. Ми мусимо устроїти ся так, щоби челядь їх не бачила.

„Як зайдуть в ночи від лїса і садом, то ніхто не побачить їх. До моєї світлиці служба не заходить. Як не вийдуть з хати, то й цїлу зиму можуть пересидїти і ніхто не знати ме, що у нас гостї.

Ніч була темна. Як з часта на провеснї, лїпив вохкий сніг. На перелазї, по тім боцї саду, сидїв сотник. Пакаючи люльку вдивлявсь в нічну пітьму, чи не добачить тїни на білім тлї снїгу, що покривав ниву між садом і недалеким лїсом. Ждав не довго. Два пятна, що віддїлились від темного краю лїса, більшаючи, наближались до саду. Незабаром коло перелазу станули два козаки. „Ото часи!“ промовив Остап. „До власної хати треба скрадати ся, як злодїй... Але тут хтось перелазив... таки в сїй же хвили. Сніг з плота зметений, ще свіжий не припорошив.

„То я“ промовив сотник підводячи ся.

Остап, що вже хапав за шаблю, пізнав батька по голосї. Перелїз через пліт і разом з товаришем пішов за сотником. Сей провів гостий до дверий, а сам пішов спустити пси. В хатї ждали на козаків сотникова

і Настя з чарками в руках. З чарок бухала пара, бо у них була горяча паленка, підправлена всяким корінєм. Хлопці вихилили чарки і наставили їх ще раз. Треба було наливати й третий раз, бо вернув сотник. По паленці прийшла жидівська риба, по рибі печена гуска, потому мід і опо̂зіданє, з чим приїхали. Юрко присівсь до Насті, Остап до батька. Про що Юрко балакав з Настею... яке нам діло до того! Певно не про державні справи. Як оба побратими були у полковника, то там балачку з полковником про державні справи Остап полишив був Юркови. Сам розмовляв з полковниківною. Тут знов було навпаки. Тут Юркови не в голові були державні справи... Остап розповів батькови те саме, що в Гукові полковник чув від свого сина.

„Ми приїхали з під Лисянки“ оповідав Остап, „де двацять другого лютого була у Дорошенка ґенеральна рада. На сій раді казали бути мені і Юркови. Очивидно, не на те аби радити. Там таких смердюхів-пуцьвірків на раду старшин не пускають. Кажуть, що державні справи діло самої старшини, а молодий козак має лиш виконувати прикази, не розбираючи, добре воно чи ні. На раді ми оба були лиш як німі свідки, бо нас мали вислати як післанців до лівобічної старшини. По раді Дорошенко ще доповів нам дещо і казав, їхати. Отже правобічна старшина хоче, таки зараз, іти на наш бік, щоби повалити Бруховецького і прогнати Москалів. Потому козацтво обернулось би проти Польщі. Дорошенко радив зробити навпаки. Казав, що Москалі ще не провчили черни як слід і Запорожці, хоч вже хитають ся, все ще потягають за царем. І рядове козацтво і чернь Лівобережної образумлять ся аж тоді, коли вже до всіх міст прийдуть царські чиновники і царскі війска. Однак старшина завзялась пробувати щастя в борбі з Москвою. Доси ще явно не зірвано з Польщию. Старшина надієсь, що в борбі з Москвою Польща дасть Дорошенкови поміч. Аби не доводити до розладу, Дорошенко згодивсь на похід проти Бруховецького. Однак він буде дальше напирати на старшину, аби насамперед справити ся з Польщию. Не забавки Польща і Москва замирять ся. Дорошенко провідав, що приятель царя, та ще більший приятель Ляхів і лютий ворог козаків, Ордин Нащокін так довго нашіптував цареви на козаків, що цар рішивсь піти за

його радою. Рішивсь відступити Польщі Правобічну. Дорошенко надієсь. що по проголошеню московсько-польської угоди лівобережне козацтво само відчахнесь від Москви, та що тота угода навіть Запорожцям та усій черни отворить очі. Чернь і тоді не поможе нам, але не буде козацтву кидати колод під ноги, коли воно виступить проти Польщі чи проти Москви.

„Дорошенко розумна голова“, замітив сотник. „Нам справді тота чернь у війні непотрібна. Хоч би й вона за нами була, то не поможе нам, бо то не війско. Як би проти нас ішла чернь польська або московська, чернь не зазброєна і така, що не уміє держати шаблю в руках, то нам наша чернь станулаб в пригоді. Але коли проти нас іде війско, тай ще й наймлені зольдати німецькі, то проти них мусимо поставити війско, що має за собою довгу школу лицарську. Та всеж таки, хоч чернь не годна помогчи нам, коли буде з нами, то як буде проти нас, пошкодити може. Коли вона проти нас, то як лиш з якого міста відійде війско, наємо зараз бунт. Маючи за плечима плїндруючу чернь, наше війско не годне бити ся з ворогом. Кождий козак, що дома лишив свою рідню і своє хазяйство, потерпає за жінку й діти, за батька й маму, брата й сестру, та і за свою працю. Як йому тоді думкою линути у ворожий край?!

„У тім правобічна старшина з Дорошенком одної думки. Та в однім дуже важнім ділї їх думки розходять ся. Дорошенко переказує нами нашій старшині одно, а його старшина поза його плечима переказує вам свою думку. Правобічний гетьман не хоче, аби народ мав на него підзор, що то завись і честолюбивість женуть його проти Бруховецького. Каже, що заки рушить на лївий бік, віддасть булаву Бруховецькому. Очивидно, коли сей відстане від Москви. „Нехай люди знають, — сказав — що я не задля власної користи проливаю кров, але справді тільки на те, щоби Україну зєдинити під одною булавою. Тоді може народ скорше піде за моїм голосом.

„І без того всї знають, що Дорошенко праведник, що чесна людина. Про Бруховецького козацтво нїчого й знати не хоче. Ми всї тут за Дорошенком. Поспільство вже не буде йому противити ся, бо бачить, що Бруховецький обдурив народ.

„Отже тогобічна старшина просить, аби тоді, як прийде до розправи з Москвою і Дорошенко схоче дати свою булаву Бруховецькому, лївобічна старшина не згодилась на се. Нехай скине Бруховецького і гетьманом проголосить Дорошенка. Але до того ще далеко. Дорошенко піде тепер на наш бік лише на те, аби Бруховецького і Москалів троха наполохати. Як допевнить ся, що тоті лишать його в спокою, піде на Польщу.

„На ґенеральній раді було також потайне посольство з Червоної Руси. В посольстві були старшини львівського брацтва православного, відпоручники православної шляхти і українських міщан усіх червоноруських городів. Вони то розповіли козачій старшині про тоті торги Ляхів з Москвою о поділ козачої України між Польщу і Московщину. Розповіли також, що в цілій Червоній Руси підготовляєсь бунт проти Польщі. Не лише шляхта і міщанство, але і поспільство ладить ся пристати до козачої України, щоби лишити ся під козачим реґіментом. Лише ждуть на прихід козаків.

— Козача Україна нехай одного не забуває — промовив посол від Львівського Брацтва до Дорошенкової старшини. Нехай не забуває, що нинїшну свою силу козацтво в великій мірі завдячує Західній Україні. Ще тоді, коли князї Київа клали підруби під будівлю української державности, найвірнїйшими їх толковинами були князї Червоної Руси Вони то ще коло девятьсотного року допомогли київському Олегови Віщому побороти могутню і гордовиту Візантію. В часі від розгрому нашої держави Татарами аж до появи сильної козаччини житя нашого народу і наша думка державна не завмерли тільки тому, бо на їх сторожі стояла Західна Україна. Тоді, коли народ Східної України, коли тоті „Татарські Люди" воліли бути підданками татарської орди, нїж мати власну державу, Західна Україна жила повним державним житєм, та силкувала ся втягнути в тото житє Україну Східну. І тоді, коли нас придавила Польща, наша думка державна жила дальше під нашими стріхами. Боротьба проти чужого ярма не вгавала у нас. Коли вже не мож було орґанїзувати сеї борби на рідній земли, то наше боярство ішло в Молдавщину і відтам працювало над відбудовою нашої держави. Через отсю борбу Західної України зацїліла

наша думка державна аж до наших часів. Коли тота думка тепер і в ваших серцях, то в великій мірі завдячуєте се нашим батькам.

— А хоч би й саме козацтво! Чи мало би воно таку силу, яку має нині, як би не мужі з Західної України? Першою організацією козачою було козацтво Низове. Городову козаччину виплекало Запороже. А хто поклав перші трівкі підвалини під організацію Запорозців? Хто, як не вельможа з Західної України, князь Байда Вишневецький?! Хто перший потряс Кримом; здобув Кафу, якої не могли одоліти могутні держави італійські? Через кого то вперве козача слава залунала по всему світу, де лиш люди живуть? Хто на козачій Україні відновив знівечену Польщию церкву, назад поставив на її чолі власних владик, яких ворог ваш прогнав був? Хто зробив, що Східня Україна стала, поволи, але постійно з під польського пановання переходити під регімент козачий? Хто, як не перший гетьман України, Петро Сагайдачний... Наш західно-український Конашевич, шляхтич з під Самбора?! Хто дав матери городів наших, хто дав Східній Україні славні її школи? Чи не з України Західної, з Львівського Брацтва пішли до Київа книжки і книжники?! А найбільша слава України, батько наш Богдан! То шляхтич з Червоної Руси. Був разом з батьком у Жулкевського. Під Цецорою Турки взяли його і держали пару літ. Аж видобувсь з полону, пішов до вас козакувати. Чи ми маємо вам говорити, що Східна Україна завдячує йому?! Козача Україна сильно задовжена у нас. Тепер ми приходимо по сей довг. Сили Західної України вже вичерпані.Як лишить ся в руках Польщі, то пропаде. Її нищить і донищить ріжниця віри. Де пануючий народ має иншу віру, і поневолений иншу, там тоті, котрим ніж прикладають до горла приймають віру пануючого і для власного народу на віки пропадають. Під Москалем сего, нема... Під Москалем наш народ остоїть ся, хоч би і тисячу літ жив у тім ярмі. Крайна пора. аби Придніпрянщина подумала про сплату довгу. Західна Україна дожидає вас.

— Повів би я — промовив Дорошенко — моє лицарство ід Западови, аби вас спасти від неминучої загибелї і вами закріпити волю Східної України. Та ще не знаю, чи Запороже пристане до сего діла, і чи не на-

скочить на нас з заду Бруховецький і Москаль. Моя думка, думка Дорошенка така, що без Червоної Руси Україні не бути. Я гадаю, що Лівобічну відвоюю від Москви та по вічні часи закріплю при українській державі аж тоді, коли дістану під мою булаву Червону Русь. Чи ваші краяни поможуть нам взяти під тоту булаву Лівий бік?

„Посол від Львівського Братства взяв з рук служки шкіряний міх. Виймив з него щось закутане в червону китайку і знов промовив.

— Західну Україну, відірвану від Придніпрянщини Чехами, відвоював назад і зєдинив в одну державу князь Володимир, Хреститель всеї Руси. Коли Батий руйнував Київ, чимало київських черців захистилось тоді в галицькій земли. Оден такий богоугодник спас і привіз до нас дрібонький останок мощий святого обєдинителя нашого. Зразу черці в Крилосі, опісля під Львовом берегли тоту святість і зберегли аж до наших днів. Звісно, що Богдан Хмельницький підготовив був могутній союз кількох держав з Україною. При помочи сего союза загадав він скинути з України московську протекцію, розторощити Польщу і всю відумерщину київських князів від Дону аж по Віслок сполучити в одну гетьманщину. Коли ми про се дізнали ся, Львівське Братство казало золотарям в Нірнберзі спорудити золоту булаву.

„Посол розгорнув китайку. В його руках вилискувала ся срібна коробка виложена перлівницею. Отворив ї видобув золоту булаву.

— В отсій булаві, — говорив дальше — затворені мощі Володимира. Наше Братство мало передати її батькови Богданови тоді, коли стане на Червоноруській земли і присягне, що вже більше не віддасть її Ляхам. Та не судилось йому довершити загадане діло. Бог покликав його до себе саме тоді, коли мав зачинати. Його наслідникови, Виговському не дала Богданового завіщаня увести в житє темна чернь, котра гадала, що під царем Україна перемінить ся в хлопський рай. Може ти будеш щасливійший. Святий Володимир нехай веде твоє лицарство тропою сонця. Бери Червону Русь під тоту булаву... Під одну булаву Соборної України!

„Настала трівожна тишина. Не ворухнувсь ніхто, кождий запер духа в собі. Всі, і посли і старшини влі-

пили очі в гетьмана. Дорошенко насупив брови і довго стояв в задумі, не доторкаючись булави. Груди його важко дихали... Окинув оком раду і спитав :

— Що ви на теє, товариші?

— Бери булаву! — гукнула старшина. — Веди нас хоч би і на сам Краків. Посли правду кажуть, що ми їх довжники Правда й се, що без Червоної Руси Україні не бути. А найбільша правда тото, що Придніпрянській Україні жаден чорт вязів не скрутить, а Західна Україна в чужім ярмі занидіє, пропаде для нас. Святий Собиратель українських земель нехай веде нас, бере для Соборної України Червенські городи!

„Всї замовкли, бо гетьман підвів руку, на знак, що хоче говорити.

— Проклятий людьми і Богом; до десятого поколїня проклятий нехай буде той, хто прийме тоту булаву і забуде, що народ по лївім боцї Днїпра і народ здовж Днїстра такіж його дїти, як народ Правобічний! Нехай і люди і зьвірі оминають його, утікають від него як від моровицї. Свята земленька нехай вишибне із нутра свого його стерво тодї, коли чорт вирве з него погану душу його. Нехай нї пекло нї небо не прийме її, бо гадаю, що і пекло не схоче плюгавити своїх кітлів смолових такою мерзою. А грядущі поколїня, поки світа того, нехай спльовують на спогад імени його!

— Нехай всохне тота рука, — додав гетьман, беручи клейнод — котра доторкне ся тої булави і забуде, що в чужих руках не сміє лишити нї одного клаптичка, нї одної скибочки української землї!

— Святий Хрестителю України! — закінчив, цїлуючи булаву і упавши на колїна — Веди мене.. веди моє лицарство! Дай менї і мому лицарству завзяте та силу, а нашій черни отямлене і розум.. аби ми здужали під тоту булаву твою зібрати розторощену землю твою. Дай менї силу доконати дїло задумане і розпочате покійним Богданом.

„Вся старшина і всї посли впали навколїшки і молились разом з гетьманом. Булава ішла з рук до рук. Всї цїлували її. Присягали на мощі святого, що всї одностайно станут за цїлість та єдність його відумерщини. Коли булава опинилась назад в руках гетьмана, він встав і всї встали. Все суворе лице його тепер сияло щастем. Якась ясність і сила надлюдська била

в його очий. Випрямив ся, притис булаву до груди, звернувсь до послів і промовив.

— Ви чули і бачили. Вертайте домів. З усею козачою Україною возьму і Червону Русь під тоту булаву. А не поталанить, то віддам її до ваших рук. Спрячете її в тайнику і держати мете так довго, аж знайде ся дужший і щасливійший.

„По сій раді Дорошенко призвав до себе Юрка і мене. Казав їхати до вас і на Запороже. Там тепер богато обабочного козацтва. Через війну між Тетерою і Бруховецьким перенесло ся на Запороже богато таких козаків, що не хотіли брати участи в братовбийчій борбі. Ще більша сила черни зібралась там, але такої черни, котра вже покушала, як смакує московська опіка. Гетьман гадає, що москалї вже напутили нашу чернь, та що вона вже не буде козацтву бороздити. Ми маємо Запорожцїв спонукати, аби Дорошенкови помогли звоювати Польщу та відвоювати від неї Червону Русь. І я гадаю, що тепер Запорожцї підуть за Дорошенком, стануть з нами грудь при груди.

Юрко мабуть тимсамим кінчив своє оповідань, бо Настя тяжко зітхнула.

— Не буде кінця сїй війнї! Підеш в далекий світ. Віслок, то десь на краю світа... А може й ще дальше. Я так бою ся, що не вернеш...

— Верну, серце, верну. З нами піде Запороже. Піде така сила, що ворог довго не удержить ся. З Польщию справимо ся скоро, а за тим ще скорше з Бруховецьким. Хто знає, чи між тим Бруховецького не скинуть його власні козаки і ми прийдемо на описане. Вже скрізь проти нього бунтують ся. Не лиш козаки, але і чернь. Тота чернь, що свої руки замарала братньою кровю, аби своє божище зробити гетьманом. Переяславський полковник вже збунтував ся. Збігцї на Запорожу відгрожують ся, що підуть на Бруховецького. Навіть під його боком, біля його резиденцїї бунти. В Гадяцькім збирають ся проти гетьмана купи Слобожанина Донця. Гадаю, що моя шабля зачне скорше ржавіти, ніж се нинї заповідаєсь.

„Але з війни, хоч не довгої, не всї вертають.

„Я характерник! — сміявсь Юрко — нї шабля, нї куля не імаєсь мене.

На другий день плакала мама, плакала Настя. Сотникова благословила в дорогу сина, сотниківна свого милого.

* *
*

З неділї настав в містї рух і метушня, рейвах і ренет. Від Бруховецького прийшов наказ збирати ся в похід проти Дорошенка. Але до сего народ вже був звичний. Инша новина підвела кождого, хто жив, на ноги. До міста вмаширувало московське війско. З телїги, що заїхала перед ворота сотника, вилїз московський майор і якийсь московський чиновник. То був новий, царем постановлений правитель небулївської сотнї, стольник Неєлов. Його сестрінок, майор Шаша Безрубахов був командантом московського війска, що мало стояти в Небулові. Сотник аж розгриз янтар люльки, коли яси загавкали і він глянув у вікно та побачив гостий перед своїми ворітми.

„Скінчило ся моє пановане в сотни!“ воркнув. „Настю треба буде боржій вислати до Київа, до сестри.

Москалї ждали хвилю, чи хазяїн не вийде привитати їх при входї в загороду. Коли окрім гавкоту псів не діждались иншого привитаня, закляли і пішли до сотникової хати. Увійшли не стукаючи і не ждучи аж запросять.

„Ви сотник?“ спитав Неєлов, добуваючи зза пазухи якийсь папір. „Ось тут до вас грамота від гетьмана. Я стольник Неєлов. Цар прислав мене сюди. Буду правити сотнею, так як воєводи полками. Тим то й мають тут звати мене воєводою. Мій товариш, отсей майор, є начальником ратників, яких цар прислав для охорони моєї особи. Моєї і твоєї, коли би хто бунтувавсь проти твоїх заряджень, які поробиш на приказ царя. Цар буде приказувати моїми устами. Як я скажу, то так як би говорив сам імператор... Ти вже прочитав?“ спитав, бачучи, що сотник поклав письмо на столї. „Як прочитав, то вже знаєш, що гетьман приказує тобі. Царські ратники мають дістати кватири в людських хатах. Ти сам не жури ся тим, вони вже самі розмістять ся. Ти лиш пильнуй, аби люди не бунтувались. Кождий ратник має дістати від господаря, у котрого закватирується, молоко, хліб, кашу, сало... кілько годен з'їсти. Що

другий день курку, чи гуску, або яке инше мясо. Коневи хазяїн мас давати обрік. Тоті господарі, у котрих на кватирі не будуть бодай два кватирники, будуть давати мені і царському війску підводи, кілько треба. Будуть платити в царську касу податок з волів, з коний, з пасік, з медів, подимне. Будуть давати двічи в рік що десяту курку, гуску, качку, вівцю, свиню. Що року десяту мірку збіжа, садовини і копицю сїна. Ти маєш пристарати для кождого ратника чоботи, рукавиці і кожух. До царської каси піде також податок з шинків, всї доходи з перевозів, млинів.

„Млин не війсковий“, замітив сотник. „Я його построїв за власні гроші на моїм, за мої гроші купленім ґрунті.

„За твої гроші, чи не твої, млин млином. Така царська воля, аби дохід з млинів ішов в царську казну. Податки, про які я говорив, мають платити не лиш посполиті і міщани, але також козаки.

„Козаки роблять воєнну службу. Вони мають привілеї. Ось тепер збирають ся в похід. З чого будуть жити їх родини?

„Тепер нема привілеїв. Цар зрівнав усїх. Гетьмана вибрало неупривілеєне поспільство. Воно має такі самі права як і козаки. Похід недалеко зайде. Незабаром вернуть, бо цар з королем вже як би помирили ся. Ще лиш підписати угоду і на Україні настане вічний мир. Козацьке війско вже буде непотрібне. Його розпустимо. З війском розпливуть ся його привілеї. До царської каси будуть платити податок всї крамарі, які жувуть в сотни і які лише на час заїздять сюди з крамом. Крамарі, що лише переїздять, не задержуючись тут, будуть платити мито.

„То вже все?“ спитав сотник, всунувши руки за пояс.

„Мало?

„Мало! Тепер сам бачу, що цар, наш гетьман, царське війско і царські воєводи дуже невибагливі.

„Як вигадаєш що нового, то виклопочу для тебе царську грамоту похвальну.. Ще лиш одно маю добавити. Війско, як я вже сказав, само розкватирує себе. Я беру для себе половину попівської хати. Вже був там на обзоринах. Хата дуже вигідна. Я чув, що

то був двір якогось польського шляхтича... Не маю доброї кватири для майора. Бачу, що твоя хата не перелюднена.

„У мене тїснота...

„Чи вже зачинаєсь бунт? І то від самого сотника?! То такий примір для міщан, що мають дати кватири ратникам?.. Отся комната, як би нарошно построєна, приладнана для майора. З кватирою дістане, очивидно, також харч. Він, його кінь і його слуга. Ти навіть не спитав, коли він їв... Гадаю, що на закуску не довго буде ждати. Але таку закуску, щоби міг приняти і мене. Бо нинї я його гість.

Сотника кортїло стягнути того гостя цубухом по голові. Закляв в души і вийшов до пекарнї замовити закуску. По хвили стара кухарка принесла горівку. Не тоту паленку, якою частували Юрка і Остапа, лише смердячу сивуху. Принесла також не бублики, а бохонець чорного хлїба і стару солонину. На решту сотник просив підождати, аж спече ся курка, котру що лиш зарізали. Курка була одна з тих, що вже давно не несла ся і жила на ласкавім хлїбі. Не різали її, бо і пес поломив би на ній зуби. Тепер нагодились, як би впали просто з неба, такі любі гостї. Нарештї і тота курка діждала ся того, що не зійшла марне з сего світа, і віддала людству послїдну прислугу.

„Ви царських гостий обслугуєте такою старою відьмою? У вас жінки, доньки нема?“ спитав Нєєлов. „Гетьман, що має реєстр всїх українських красавиць казав нам, що у вас гарна донька. Через те й з війском прислано до вас не жонатого майора, а холостяка. Він не аби яка риба. Скоро піде в гору. Як оженить ся з донькою якого богатого козака, то до місяця по вінчаню його жінка буде полковниковою.

„Подивлю ся за ними“ сказав сотник, і пішов до пекарнї, де жінка з донькою порались коло курки. Казав прикликати Семена.

„Ти, Насте, поїдеш нинї до Книшева, до попа. Завтра, або позавра, приїду до тебе і відвезу, або хто инший відвезе тебе до тїтки в Київі. Чому, нехай тобі розповість мама. Московські нахаби вже нинї виїхали з тим, про що мама знає і розповість тобі. Ти, Семене,“ звернувсь до слуги, що станув в дверех, „запри двері, бо студено і московські вуха довгі. Москалї хочуть брати

до царської каси доходи з млина. Піди зараз до млина і змайструй там щось таке, аби млин в ночи згорів. Поверни також до перевізника на ріці, аби в ночи пустив пором за водою. Люди мають брід. Троха буде невигідно, бо брід пів милї за містом, але чейже броду Москаль не оподаткує. Як смеркне ся, заложиш конї і відвезеш Настю до Книшева.

Сотник вернув до гостий і сказав, що донька нездужає а жінка має роботу в пекарни. Впрочім не надїялись таких високих гостий, тож не причепурили ся так, як личить сотниковій і сотниківній.

Замість сотниківної, прийшла на полумиску курка. Сотник мусїв дуже перемагати себе, аби на голос не розсміятись, коли бачив, як московські зуби і щоки працюють аби курку одолїти.

„Тота курка“ замітив майор, мусїла бути одно з тих животних, що то наш прапрадїд Ной в своїм корабі спас перед потопою.

„Не така вона стара,“ відповів сотник. „У мене весь дріб такий твердий. Тодї, як з царської ласки вибрали були вільними голосами гетьмана і гетьман візвав чернь, щоби завела на Україні новий та справедливий лад, одна ватага загостила під мою неприсутність до мене. Ватагою проводив якийсь Зяблик. Як загукали, то кури так налякались, що з остраху задубіли. Ось чому стерво тої курки тверде, неначе з дубини.

„І порабували вас? Забрали ваші скарби?

„Скарбів, Богу дякувати, не забрали. Анї рушили.

„То ви щасливий чоловік. Инших старшин вирабували до чиста.

„Правду кажете, що я щасливий. Я скарбами не журю ся, скарбів від мене нїхто не відийме, бо я нїяких скарбів не мав і не маю. Але і тих пару хвостів, які були в мене, не взяли менї, та хати не сплїндрували. Мої люди знали, що буде напад. Одна сальва з пяти мушкетів вистала, щоби цїла сотня напастників пішла у розпорошку.

Гостї, видовбуючи з поміж зубів курячі стегна попращались і, цїкаві, чи весь небулївський дріб перепуджений, пішли до попа на другу закуску. Відходячи, майор наказав свому слузї зорко слїдити за усім, що дїєсь у сотника і, як би покмітив що, зараз донести йому. Саме в часї вечери, коли майор стягнув з полу-

миска половину печеної, неперепудженої качки, надбіг слуга. Попросивши його до сіний, розповів, що Семен запрягав коні, та не хотів сказати, куди поїде. Аж підслухавши розмови в пекарни, довідав ся, що Семен відвозить сотниківну до попа в Книшеві. Як вже не поїхали, то зараз виїдуть. Майор вернув до їдалні і сказав, що мусить іти робити службу, бо його сповістили, що наокруги міста никають якісь таємничі люди. Вхопив половину качки і рвучи її зубами, побіг до хати, де стояло московське поготівлє. Приказав, щоби зараз зійшлась полусотня, готова до походу. Свого слугу відіслав назад до сотника з приказом, аби зараз, як тільки сотниківна виїде, звістив йому про се. Двох ратників, котрими все послугував ся тоді, коли пускавсь на яке злодійство, відвів на бік і довго балакав з ними. Коли слуга знов надбіг і сказав, що „вже“, тогі два ратники пустились чвалом в сторону Книшева. По хвили майор рушив за ними з полусотнею.

Візок з Настею і Семеном наздігнали два їздці з лицями заслоненими платками сукна. Лише там, де очі, були діри. Оден замахнувсь шаблею на Семена. Хлоп в туж мить вхопив бичівно за тонший кінець і грубшим вгатив лобуря межи очі. Напастник крикнув і поваливсь з коня на землю. Одночасно Семен, розвівши руки, упав, навіть не зойкнувши, горілиць на візок, так що головою ударив об коліна Насті.

„Давай гроші! Перстені, сережки, намисто... всьо, що везеш!“ крикнув до Насті другий, той, що ударом шаблі повалив Семена.

„Ратунку, ратунку! — скрикнула Настя.

Саме в сій хвили підвівсь з землі повалений Семеном. Охкаючи сів на коня і став утікати. За ним пустивсь другий. Настя здогадалась, чому. За нею застугоніла земля, як би від чвалу більшого відділу війска. Не помилялась. Надбіг майор з полусотнею ратників і наполохав розбійників. Бедрибаков спас Настю. Відвіз її разом з убитим Семеном назад до Небулова і передав батькови. Сараку Семена положили на лавці і в головах запалили свічку. Рани на голові не мав ніякої. Розбійник мабуть ударив хребтом шаблі, але так крепко, що доразу вигнав душу. Сотник, хоч мусів перемогти себе, не міг Москалеви не подякувати за се, що доньку охоронив від зневаги, може й від смерти, або від чого

гіршого ніж смерть. Сотникова віддячила йому вечерою з неперепудженої риби, неперепудженою паленкою і неперепудженим медом. Ратникам сотник дав цілу свиню і барілку меду. Всї помолили ся при тїлї Семена і пішли спати. Як лиш відійшли, підвелась рука Семена. Шабля лише заголомшила його. Почіхавсь в потилицю, де був ґудз, підвів ся, сів на лавці; озирнувсь і вдивив ся в свічку.

„Агій! А що то за кумедія?! Чи я в Книшеві, чи дома? Прочунявши до решти, пригадав собі напад і се, що одного напастника звалив з коня. Здогадав ся, що другий зробив те саме йому, та що його взяли за мерця. Встав, вийшов нишком з хати і пошкандибав на край місточка. Застукав до вікна хатчини свого зятя. Коли відчинила ся кватирка і вихилилась голова ґазди, спитав його, чи виїздив куди той москаль, що стоїть у него на кватирі, та чи вернув? Зять розповів, що знав. Семен сказав „добраніч“, вернув домів і заковтав у двері спальнї сотника. На питанє, хто то, Семен відповів:

„Не наробіть крику, чуючи голос воскресшого Семена. Я не ждав аж до страшного суду, але воскрес вже тепер, аби вам щось розповісти“.

Двері відчинились і Семен всунув ся в спалню. Було темно, тож не бачив, які сотник зробив очі. Став розповідати.

„Напад на нашу зазульку зробив майор. Я зараз пізнав коня першого напастника. Того, що замахнувсь був на мене шаблею. Він закватированиї у мого зятя. Його коня я нераз бачив. Щоби допевнити ся, я, як лиш воскрес, побіг до зятя. Той сказав менї, що салдат, який у него на кватирі, великий злодїй і у великих ласках у майора. Під ніч виїхав кудись то. Не вернув сам. Його привели. Мав завязане око. Салдати, що з ним прийшли, казали, що кінь вдарив його так, що аж око виплило. Отже то не кінь випустив йому око, а моє бичівно. Котюзї по заслузї. Шкода, що то не був сам майор. Тепер знаєте, якого маєте кумірника. Лиш не розумію того, нащо майорови була потрібна тота кумедія?

„І я не годен збагнути сего.. Але тобі, небоже, через тото вибите око, не бути більше тут. Утїкай, таки зараз

„І я так міркую, що не буде безпечно лишати ся тут. Недалеко живуть Козюра і Книшук. Захищу ся

у них. Раз одного, раз другого посилати му до вас, аби провідати, чи коли не буде вам потрібна моя поміч.

На другий день, коли майор довідав ся, що Семен жиє, поводивсь дуже здержно, бо не знав, чи Семен здогадавсь, хто були тоті розбійники. Ся здержність була родині сотника дуже на руку. Мали час обдумати, що і як їм діяти, аби від московськоі напасти не пропасти. Найбільше зажуривсь сотник походом, в який казав полкови іти гетьман Бруховецький. Не знав, де за той час примістити жінку і доньку. Тут, під боком майора був би не лишив їх ні за яку ціну. Однак сам Неєлов увільнив його від сеї жури.

„Не слухайте гетьмана! — казав — Ваш гетьман і боярин лише тому висилає війско на польський бік, бо його не звістили про переговори з Польщию. Йому не говорять про се, бо його до сего не потребують. Хоч він гетьман України, то про долю України рішає не він, царський холоп. Нехай буде вдоволений, що йому лишать гетьмановане над частиною сеї великої та богатої країни. Війни з Польщию вже не буде. Війско розпустіть та сидіть дома.

* * *

Неєлов правду казав. На весну розпочались на ново перервані переговори. В червни приїхав до Гадяча царський гонець і приказав зупинити війну, бо в Андрусові радять тепер польські і московські посли над вічним миром між обома державами. Гетьман, слухаючи царського приказу, видав універсал, щоби війско вертало домів. Та про те ніхто не слухав його, бо Дорошенко не послухав також приказу короля. Він ще не мав відповіди від Запорожців і проте не знав, чи буде міг вже тепер рушити проти Польщі. Аби не тратити часу, та аби війско вправлялось в воєннім промислї, сїпав Лївобережну. Коли король наказав зупинити війну, Дорошенко відповів коротко, що його не король зробив гетьманом. До булави поміг йому кримський хан.

Бунти лївобічного козацтва проти Бруховецького і Москви ставали щораз частїйші. До Дорошенка старшини слали зазив за зазивом, аби прийшов взяти Лївобічну під свою булаву. Правобічний гетьман помагав збунтованим. але більшої війни з Бруховецьким не зачинав. Маючи на метї війну з Польщию, він дожидав

вістий з Запорожа. В Січи вагували ся. Запорозці ще не хотіли вірити в тото, що Москва накладає з Польщию, та загадує віддати Ляхам Правобічну. Послам Дорошенка Запорозці сказали, що як справдить ся тото, про що гетьман доносить їм, то вони цілком певно підуть за ним. І вони були тої думки, що на случай, московсько-польської угоди, насамперед треба іти проти Польщі.

Дорошенко не сумнївавсь, що московсько-польська угода буде ось-ось проголошена. Тому то й він, уважаючи поміч Запорозців за цілком певну, та одержавши в жовтни 1666. року татарську поміч, розпочав війну. Дорогу заступило йому сімнацять польських корпусів під проводом Стшалковского. Се війско Дорошенко знївечив біля Брацлава. Другому польському війску проводив Маховський, що прославивсь розстрілянєм Виговського та кількадесяти инших козацьких старшин. Маховський взяв Іванґород, та вирізав все населенє. Дорошенко наскочив на се війско і розторощив. Маховський з трицятьма зацїцілими хоругвами подавсь на Брацлав. Дорошенко поспішив за ним, окружив його і полонив майже усе війско разом з Маховським. Полоненими заплатив Татарам за поміч.

Хоч дорога ід заходови вже була сак-так вільна, то всеж таки сили, які мав Дорошенко були за слабі, аби вже тепер запускати ся в глубину Польщі. Дорошенко рішивсь підождати, аж прийде більша сила Татар і аж Запорозці довідають ся про угоду Москви з Польщию, та остаточно рішать ся дати своє війско під його провід. Він зупинив похід, та став Правобічну орґанїзувати в державу, независиму від Польщі, независиму від Москви. Деинде були ще польські гарнїзони. Гетьман візвав їх, аби зараз вступили ся з України, а ні, то він прикаже перебити їх. На знак, що Україна вже самостійна держава, Дорошенко став в Торговици бити власну монету. До Січи знов вислав послів, аби наглили на Запорожцїв.

Утікачі з Лівобічної приносили на Запороже що раз нові вісти про господарку Москалїв. Тепер вже й черні стала вигукувати проти Москви, та її прислужника Бруховецького. Збігці привезли до Січи також вість про те, що дня 13. січня 1667. року Москва і Польща підписали угоду; що цар відступив Польщі

щілу Правобічну, що Київ зобовязавсь передати за два роки. Не всі Запорозці хотіли вірити в тото, що оповідають збігці. Не вірила більшість черни. Очі отворились їм аж тоді, коли в їх руки попали письма підписані власною рукою царя і припечатані московською печатию державною.

Склавши умову на знівеченє козацтва, Москва і Польща заходили ся приєднати Татар і Турків, аби тоті допомогли їм вигубити козаків. В Москві був тоді гонець кримського хана, Мухамед Ага. Москалї підкупили його, і, відсилаючи його до Криму, вислали разом з ним стольника Лодиженського. Лодиженський мав підмовляти хана, аби приступив до польсько-московського союза проти козаків. Підкуплений Мухамед Ага обіцяв помагати Лодиженському.

Мухамед Ага мав з собою трицять сім Татар. Всї вони і московський посол їхали у Крим через Лівобічну і Запороже. Українції, що жили в Москві, провідали цілком случайно, за чим вони їдуть. Очивидно звістили про се своїх приятелїв на Україні. Старшина Полтавщини порішила не пропустити у Крим ні Лодиженського, ні Тагарина і вислала за ними півтора сотні козаків. Се були Запорозці, що зимували в Полтавщині. Будьто, як що року, з весною вертають на Запороже. Запорозці перестріли Москаля з Татарами, то знов пропустили їх поуз себе. Нічим не показували, що вони важать на путників. Аж коли пробрались через Дніпро і вже були на запорозькій земли, наздігнали Татар в урочищі Першої Пришиби. Між козаками і Татарами прийшло до спору ізза місця на нічліг. Кінець суперечки був такий, що в урочищи лишилась свіжо усипана могила. У могилї козаки поховали трицять один татарських трупів. Між убитими був також Мухамед Ага. Лише семеро Татар утікло до Лодиженського, котрий їхав подальше з заду і всего того, що скоїлось не бачив. Козаки перетрусили клунки і одяг татарського гонця. Найшли богато паперів, між ними московські листи до хана. Трех козаків, що мали найліпші конї вислали з сими паперами до Січи. Самі лишились ночувати.

В Січи була рада старшин. Кошовий скликав їх, аби вислухали Дорошенкових послів. Кошовий, Ждан-Рог крутив головою, коли посли розповідали, яку то злагоду зробила Польща з Московщиною. Отаман За

порожа не вірив. Казав, що увірить, коли про тоту злагоду сповістить його сам цар. Саме тоді, коли на раді про се сперечались, надіхали тоті три козаки, що почубились були з Татарами в урочищі Першої Пришиби. Кошовий взяв від них папери і передав їх писареви. Коли писар відчитав царський лист до хана, старшина увірила, що Дорошенкові посли говорили правду. В сім листі цар писав ханови про андрусівський мир. Попри те писав, що з другим листом до царя Кримців висилає свого власного посла Лодиженського, котрий також везе для хана дарунок:.. гаманець червінців. Козацькі гонці сказали, що царського посла що лиш не видко, бо їхав таки зараз за ними. Старшина врадила, що Лодиженського до Криму пустити не можна. Аби грішми не підкупив кого, та при його помочи не викрав ся з Січи; також аби листів до хана і до московського посла в Бакчисараю, Якушкина не передав яким зрадником, Січовики порішили відіймити від посла всі папери і всі гроші. Така обережність була конечна; бо хоч би між Січовиками не знайшли ся лакомі на гріш зрадники, то були там таки настоящі Москалі. В Січи стояв відділ московського війска... трицять райтарів з офіциром Пенкіном. З Лодиженським було також пару Москалів. За часок московський посол дійсно надіхав. Було се осьмого цвітня. Пішов до кошового і зажадав, щоби зараз таки вислано в степ які два, три курині Січовиків, аби спіймати та привести до Січи тих козаків, що убили татарсько гонця і його товаришів.

„Всі вони“, говорив, „мають бути скарані на смерть при мені. Квапте ся, бо завтра досвіта мушу їхати дальше.

„Нехай Татари, що спасли ся, знайдуть душегубів, піймають, приведуть до Січи та свідками докажуть їх вину. Тоді наше товариство скарає їх“, відповів Ждан-Рог.

Лодиженський ждав день, другий. Бачучи, що Січовикам ані гадки розщибати ся за убийниками, зажадав, аби його пустили в дальшу дорогу. Січовики відповіли, що в дальшу дорогу його не пустять, бо ще не прийшов такий приказ ні від гетьмана, ні від царя. Сказали також, що вони відвічальні за все те, що царський посол везе з собою. Аби йому не пропали пи-

сьма і гроші, вони мусять одно і друге відоймити від него, та захистити в військовій скарбниці.

Січовики дізнали ся, що Лодиженський таки якимсь чудом сповістив Москву про те, що стало ся, та про те, що його в Січи придержали. Аби від напасти не пропасти, Січовики скинули кошового Ждан-Рога і вибрали Васютенка. Нова старшина порішила випустити московського посла і разом з ним полонених Татар. Однак рівночасно порішено зробити так, аби посол до Бакчисараю не доїхав. По трицять вісьмох днях неволї Січовики випустили Лодиженського, його людий і Татар з конвою убитого татарського гонця. Віддали йому папери і гроші, та позволили їхати. Разом з ним вирядили відділ райтарів Пенкіна. Москалї були дуже раді з того, що вихоплять ся з Січи. Відколи до Січи стали приїздити Дорошенкові післанцї, вони раз-у-раз мусїли слухати, як Січовики похвалялись, що побють їх.

Сїм верстов від Січи був перевіз через Днїпро на кримський бік. Туди Січовики справили райтарів з кіньми Лодиженського і Татар. Самого Лодиженського з його людьми і Татарами мали Січовики підвезти до перевозу водою в байдаках. Москалї і Татари відчалили від Січи в товаристві полусотнї Запорозцїв. Як лиш вони відплили, пустивсь за ними кошовий Васютенко з більшим відділом козаків. Наздігнав Лодиженського ще за три версти від перевозу, задержав його байдаки і казав усїм висїдати на беріг.

„Роздягайте ся!“ крикнули козаки до Москалїв і Татар.

„Чи ви пяні? Чи сказили ся?!“ спитав Лодиженський счудуваний і лютий.

„Нї одно, нї друге“, відповів оден козак. Ми лише хочемо, аби ви в Бакчисараю сорому не наїлись. Ви такі неохайні. Крізь шкаралущу бруду на ваших тїлах навіть ваша шкіра не прозирає. Так перед ханом не можете показати ся. Хан ще погадав би, що ви того нехару в Січи набрали ся. Заки поїдете дальше, мусите викупати ся... Ануко! Роздягайте ся і у воду!

Коли Москалї, гадаючи, що козаки жартують, хотїли вертати до байдаків, козаки кинулись на них. Пороздягали їх до голого тїла та загнали у воду. Москалї стали плисти, гадаючи пробрати ся плавцем на той бік Днїпра. Ледви відплили кільканацять кроків від бе-

рега, загрохотіла сальва. Всі козаки ціляли в Лодиженського. Поцілений не одною, не двома кулями пішов на дно. Тоді козаки посідали в човни і стали полювати на других, неначе на качки. Так вибили майже всіх. Лише деякі встигли доплисти до берега. Вони голі утікли до Січи. Инший відділ козаків пустивсь здоганяти райтарів. Наздігнали їх і повідбирали їм коні. Райтари вернули пішком до Січи. Москалів, що спасли ся, Січовики відіслали в Полтавщину, аби всім Москалям на Україні розповіли, що як не винесуть ся самі в свою Московщину, то незабаром прийдуть Запорозці, та виженуть їх.

На приказ царя гетьман Бруховецький вислав до Січи Івана Донця, аби розслідив справу. Сим разом Січовики не лицеміриди. Показали Донцеви папери, які забрали були у Лодиженського і сказали:

„В отсих паперах стоїть, що цар змовивсь з королем вигубити козацтво. Лодиженського цар вислав до хана, аби підкупив його та перемовив до спілки проти нас. За те й ми його втопили.

Донець жадав, щоби Січовики знайшли виновників і скарали їх. Тоді кошовий сказав, що старшина полагодить справу, як переслухає всіх тих, що про пригоду що небудь знають. Нахилившись до Донця, шепнув йому до уха.

„Ти наймудріще зробиш, як підеш в курінь. Там сиди, доки тебе не виведуть за ворота Січи. Старшина не зрадить тебе. Але як молодше товариство вздрить тебе та довідаєсь, від кого ти і зачим сюди приїхав, то ти пропав!

Донець пішов за радою кошового, та на другий день виїхав з Січи.

Як Москва Лодиженського до хана, так Польща вислала свого посла до турецького султана, аби і його приєднати до спілки проти козаків. Польський посол, колишній канцлер Радзієвський був у великого везиря і, звіщаючи його про Андрусівську злагоду додав, що король має потайну гадку викоренити усе козацтво. На се він замиривсь з Москвою, щоби з її помочию перебити усіх козаків. В Січи дізнались і про се посольство.

Тепер Запорозці вже документно знали, яка небезпека грозить всему козацтву. Послам Дорошенка

старшина відповіла, що рада всего старшого і меншого низового войска запорозького порішила визнати Дорошенка гетьманом соборної України. Як колись батькови Хмелеви, так тепер Дорошенкови дають провід над усім війском запорозьким. Трицять тисяч лицарства, не числячи черни, піде туди, куди поведе їх його булава.

Посли Дорошенка вже знали, що по такій відповіди сказати січовій старшині. За чернь, вони подякували. Казали, що Дорошенко іде воювати, а не рабувати. В таборі Дорошенка будуть харчі лише для тих, що бють ся. Отже черни не було би чим харчувати. До того гетьман не хоче, аби по першій бомбі, яка впаде в козачий табор, чернь звязала старшину та видала Ляхам.

„Дорошенко“, говорили посли дальше, „іде на Польщу, щоби для соборної України відвоювати Червенські городи. Він поведе свої полки на Львів. Запорозці нехай ідуть на Снятин. Там пристануть до них Українці Молдавщини і пару гуцульських полків. Тоті Гуцули дуже добре війско. Всі зоружені крісами, які кують самі у себе. Вони такі стрільці, що скорше його ложка хибить рот, ніж його кріс ластівку у воздусі. Лише гармати не мають. І Молдовани без гармат. Запорозці нехай половину своєї гармати разом з пушкарями дадуть Гуцулам і Молдованам. Разом з ними нехай ідуть на Галич. Коли Дорошенко возьме Львів а Галич возьмуть Запорозці, то далі ід Западови підемо чотирма шляхами. Дорошенкова сила розділить ся. Одні підуть на Люблин, другі на Ряшів. Гуцули з Молдованами возьмуть західні Карпати. Дорошенко затичить бунчуками Віслок. Як Польща не згодить ся, щоби Червона Русь на віки для неї пропала, то Дорошенко піде дальше. Возьме Краків і всю Малопольщу віддасть Чехам, бо то здавна чеський край. Обезпечивши за Україною Червону Русь, Дорошенко поведе нас на Москву. Він гадає, що тоді до війни з Москвою зовсім не прийде. Москаль, бачучи що Україна зєдинена, возьме фіст під себе і втече.

Рада старшин одобрила военний плян Дорошенка. Кошовий казав послам переказати Дорошенкови, що як лиш лицарство збере ся, то вирушить шляхом на Снятин. Тоді посли висипали на стіл міх талярів і чер-

кінців. Ще й сказали, що харчами та муніцією Запорозці нехай не журять ся. Аби лише дібрали ся до Снятина. Від Снятина будуть мати всего через верх. Міщани і шляхта Галицької землї вже придбали все, що запорозькому війску потрібне.

Одержавши запевненє Січовиків, що Запорозці підуть за його зазивом, Дорошенко рушив в осени на Польщу. З ним була велика сила Кримців. Проти него ішов коронний гетьман Собєскі. Ворожі війска зустрілись біля Підгаєць. Собєскі зміркував, що в отвертім поли Дорошенкова сила розторощилаб його. Отже він навіть не пробував шастя. Утік до укріплених Підгаєць. Надіявсь, що заки Дорошенко возьме Підгайцї приступом, наспіє на виручь друга армія польська. Дорошенко не квапив ся Він загадав брати Підгайцї приступом аж тодї, коли наспіє вість, що Запорозці вже вирушили зі Снятина на Галич. Він хотів під Львовом бути тодї, коли Запорозцї станугь під Галичем.

Собєскі мав ще надїю, що йому підступом поведесь здержати Запорозців від війни проти Польщі. Серед Запорозців переважала чернь, здеморалїзована і роззьвірена довгою, по зьвірськи веденою війною. Ще більше ніж сама війна, звели тоту темну чернь на безпутє ріжні честолюбиві і користолюбиві хлополапи. Такі хлополапи були тодї не лиш в козачій Україні, але і в Червоній Руси. При їх помочи Собєскі загадав запорозьку чернь зпантеличити, так щоби вона перешкодила Запорозцям вирушити проти Польщі. Двом таким, Вітюкови і Палкови Собєскі дав грубі гроші та обіцяв високі достоїнства, як виратують Польщу з клопоту, та не дадуть Червоної Руси вихопити з польських рук. Війтюк і Палко бували на Запорожу. Вони все горлали за правами черни, отже поспільство мало їх за апостолів правди. Знаючи дуже добре звичаї і душу темного раба, який що лиш вихопив ся з ярма неволї, вони знали, як промовляти до темного черняка. Змій, що в раю спокусив був до гріха прабабуню роду людского, не піддурив би людини так, як тоті два уміли піддурювати. Ще заки Дорошенко, дожидаючи орди, рушив був в похід, Собєскі вислав Війтюка і Палка через Крим на Запороже. Тоті аґенти Собєского зявились під Січию саме тодї, коли запорозьке війско було готове до походу. Того війска зібралась була така сила, що не

стало для него місця ні в курінях, ні на майданах та улицях, ні в пригородах Січи. Полки розтаборились в степу навкруги Січи. Чернь, що змішалась з лицарством, гуляла. Хто ще мав що, пропивав, бо ішов за новою наживою.

Першого дня Війтюк і Палко лише ходили від шинку до шинку. Пючи і частуючи, запускали ся в розговори з пяницями. Вони виміркували, хто з сеї голоти дасть ся найлекше взяти на приману, якою загадали знівечити Дорошенкові наміри. Вибравши так кількадесять черняків з під темної звізди, затягли їх до якоїсь корчми, що стояла в степу подальше від Січи на потайну малу чорну раду. Там розповіли зібраним, що вони збігці з татарської неволі; приходять просто з Криму. Допевнили ся доочне, що тепер для козацтва найкраща нагода заплатити Татарам за все те, що протягом кількох соток літ український народ витерпів від них. Тепер в Криму нема ніякого війска. Самі лиш старці, каліки, баби і діти. Все татарське війско пішло з Дорошенком бити Ляхів. Як би тепер тота сила Запорожців, що зібралась в Січи та кругом неї ринула у Крим!... Гей, гей! Всі скарби Криму вивезли би!

Слово „скарби“ потрясло честним товариством. Зібрані і неслухали дальше. Зрозуміли, що оба каверзники затівають. Лише дивувались, що самі до того не додумались. Чи се розумно, маючи під боком ніким не стережену копальню срібла, зотота, та всякого иншого добра, виряджатись в далекий та небезпечний похід в Польщу?! Розбігли ся по всїх шинках, і ще тої самої днини січова старшина мусїла іти на раду, яка зібралась сама, без нічийого зазиву. Чернь гукала, щоби старшина, заки поведе війско проти Ляхів, повела його насамперед проти відвічного ворога України і христіянської віри. Старшина пробувала нарозумити чернь, кажучи, що іти тепер проти Татар, то те саме, що іти проти Дорошенка. Те саме, що помагати Ляхам, аби Червона Русь і Правобічна лишились далї в ляцькім ярмі. Посли Дорошенка благали, щоби бодай тоті схаменулись, що на Запороже прийшли з Червоної Руси; щоби ішли спасати своїх власних братів, сестер.

Думка старшини була би може взяла верх, як би до Січи не вернув був Сірко, котрий не був в Січи тоді, коли Запорожці рішили пристати до Дорошенка.

Сірко був великий лицар і за се його в Січи дуже поважали. Але він був лицар лише на оден бік. Він страшно любив бити Татарина і страшно бив його. До того він недолюблював Дорошенка, бо йому всякий городовий старшина був осоружний. Бачучи, що трапилась нагода без великого труду і без ніяких жертв знищити зненавиджений Крим, Сірко станув тепер за думкою черни. „Розживемо ся і слави лицарської на віки добудемо,“ казав. Не помогло, що старшина говорила про те, що саме тепер є також нагода довершити діло важнійше, ніж знищенє Кримців. Більшу половину української землі, що стогне в чужім ярмі, мож висвободити, або тепер, або ніколи. Чим лютійший ворог, тим скорше треба його збути ся. Татарин лише час до часу сїпає і скубе нас. Тамтой ворог приссав ся до нашого народу як пявка. Як його тепер не відчепимо, то висмоктає всю кров до послїдної краплі.

Але чер803ь, бачучи, що Сірко за нею, вже анї чути хотїла про похід проти Польщі. Навіть козаки стали міркувати, що ліпше насамперед запасти ся скарбами, яких ще ніколи не бачили, про які доси чули хиба лише у казках.

„Терпіли доси,“ гукав Війтюк, то нехай ще якийсь час тягнуть ярмо! Не перший раз Іван бідний. Коли Дорошенкови забагло ся старшувати ще над Червоною Русию, то нехай здобуває її своїми кармазинниками, не руками бідної голоти. Нехай вибачить, коли і голота хоче поживити ся.

„На якого чорта нам тота війна з Польщию!“ кричав Палко „ Кому забагло ся ломити польське ярмо?.. Українським шляхтичам і українському міщанству на Червоній Руси! Чи ми маємо кровавити на те, аби пановане давати православній шляхтї та православному міщанству?! Про мене, нехай польські шляхтичі та польські міщани православну шляхту та православних міщан ще лучше давлять! Скорше виздихають тоті луки! Чи може православний хлоп бунтуєсь проти ляцкого ярма? Ні! Він до тої панщини та до того бука вже привик, як жид до пархів. Найлїпший доказ, що сидить там, не втїкає на Запороже. Скажи, куме, обернувсь Палко до якогось хлопа з під Львова, — Ти лишив дома трех братів. Чи їм там зле, коли не утїкли разом з тобою? Чи зле цїлій твоїй громаді? Чи може

ти хочеш іти з Дорошенком, аби, як твій пан тебе спізнасть та спіймає, вбив тебе на паль, за се що втік був?

„Кому добре, кому зле в моїй громаді, — відповів хлоп. — Мені було зле, то я втік. Тут нема панщини, ні взагалі панів. Тут і на своїм власнім не гнеш спини, бо на Запорожу ні орють ні сіють. Живемо як птиці небесні. Тут мені добре. Моїм братям, що лишились дома, видко, добре, коли не пішли за мною. Як хлопам в Червоній Руси зле, то нехай всі прокрадуть ся на Запороже, як се я зробив і як зробили тисячі перед мною. Яка нам неволя іти туди, визволяти братів, коли їм одна дорога до нас?! Як Дорошенко відвоює від Ляхів наш край та прожене панів, то тоді може й я поверну домів. Але тепер, куди громада, туди й я. Ґріх було би пропустити нагоду та лишити скарби в руках Татарина, коли тих скарбів тепер ніхто не береже. Аж просять ся: „прийди, та бери!“

Сірко та підіслані Ляхами Війтюк і Палко побідили. Військо пішло за черню. Пішли Запорожці, не за Дорошенком, а за платними агентами Собєского!

Січові Стрільці, навіть тоті, що були з Червоної Руси, пішли... не Львів добувати; не ломити ярмо, в якім загибала Червона Русь; не брати свій рідний край під українську булаву. Ні! Вони пішли, щоби прославитись невеликим коштом... Пішли бити беззубу собаку! Пішли, щоби закріпити тоті кайдани, якими сковано їх дідизну; щоби, воюючи з бабами, старцями і дітьми розжити ся чужим добром. Пішли добивати полутрупа; землю Романа і Данила на загибіль, собі на ганьбу!

Татарам ані гадки було що Запороже котре збиралось помагати Дорошенкови, наскочить тепер на Крим. Тим то й на Польщу пішло навіть се військо татарське, котре постійно боронило перекопську кріпость, тоті ворота в кримський півостров. Запорожці взяли Перекоп без великого труду, та вирізали решту ґарнізону польського в кріпости. Сірко повів двацять тисяч в одну сторону, кошовий Гіг других двацять тисяч в другу. Козаки брали село за селом, місто за містом. Ніхто нигде не боронив ся, бо вся воєнна сила татарська була з Дорошенком, щоби Україну вибити на волю. Найбільше лютувала чернь. Населене скрізь вирізувала, і всяке добро навантажувала на вози, навючу-

вала на коні. Запорожці важили також на самого хана. Хотіли полонити його. Однак, коли вже були підсунулись до Бакчисараю дізнали ся, що хан утік перед ними на море, та взяв з собою свої скарби. Перетяжені добичию Запорожці повернули в Січ. Небезпечно було довше гуляти по Криму. Дорошенкові посли, що були в Січи, певно вже переказали гетьманови, що Запорожці, замість іти до него, пішли рабувати Крим. Вже й орда, що була з Дорошенком могла дізнати ся про сю зраду Запорожців. Тоді певно лишить Дорошенка на поталу Ляхам і сама поверне спасати свій власний народ. Як би орда перестріла Запорожців, ще заки вони будуть мати за собою перекопську шийку, то вони полишилиб в Криму не лиш всю добич, але й всі свої голови.

* * *

В гетьманськім шатрі під Підгайцями рада старшин. Дорошенко провідав, що польський гетьман полевий, князь Вишневецький веде проти него двацятьтисячне військo. Вже вийшов зі Львова. Ще більшу силу веде польський король. Доси козаки гадали взяти Собєского голодом, бо звідуни казали, що польське військo має харчів ще лиш на які три-чотири дни. Тепер зміна первісного пляну сталась конечною. Не мож було позволити, аби всі три війска польські зєдинили ся. Кожде з тих польських війск з окрема Дорошенко міг розбити. Не здужав би зробити сего, коли би всі вони зійшли ся до купи. Саме тоді до Дорошенка наспіли великі гармати. На раді порішено облогою довше не гаятись, але місто взяти приступом. Потому Дорошенко звернув би ся проти Вишневецького. Між козаками ніхто не сумнівав ся, що се війско розібють на прах По Вишневецькім прийшлаб черга на короля. Ще таки сеї ночі мали бути пороблені приготовленя і досьвіта військo ударить на польський табор.

Старшина вже мала розходити ся, коли в шатро увійшов посол, що вернув з Січи. Став гетьманови щось шептати до уха. Дорошенко поблід. Сів на колоді, що була замість крісла, закрив очі долонями, і понурив голову на стіл. В шатрі запанувала мертвецька тишина. Всі вдивились в посла, чи з його очий не вичитають, яке то скоїлось нещастє. Гетьман підвів ся,

окинув оком зібраних і казав послови, щоби голосно розповів, яку то новину привіз з Січи. Посол розповів, кудою пішли Запорожці, та що весь Крим в згарищах і крови.

„Наш похід“, промовив гетьман,„ що найменше змарнований. Як Татари вже знають про се, що ми тепер вчули, то з усїх нас не верне домів нї одна жива душа. Татари будуть гадати, що то був наш підступ. Що ми заманили їх сюди, аби Запорожці могли вирізати їх родини, та вирабувати Крим. Татари, замість разом з нами бити Ляхів, погодять ся з Польщию і разом з Ляхами возьмуть нас в два огні. Хоч би Собєскі завтра здав ся, то і се не принесе нам нїякої користи. Ми повинні тепер за всяку ціну спасти війско, аби мати його до розпорядимости тодї, коли видобудемо ся з тої матні, в яку вкинули нас провідникй та баламути нашої черни... Нам треба помирити ся з Собєским, ще заки він дізнасть ся про наш клопіт, та про се, що за пару днів наспіють йому на поміч два великі війска.

Вся старшина признала, що иншої ради нема, що треба, і то зараз, вислати до Собєского послів Дорошенко додав, що се треба зробити в порозуміню з Татарами. На раду треба запросити їх головного ватажка, салтана Калгу Шерин-Герая. Він розумна голова і чесний союзник. Як зміркує, що не ми виновники нападу на Крим, то не лишить нас самих в тій скруті і не позволить, аби Татари відімстили нам за вину божевільного Сірка.

Післали по Калгу. При нїм посол повторив се, що вже розповів був козацькій старшинї. Кагла заскреготав зубами і довго не обзивав ся.

Дорошенко не помилив ся. Кагла випрямивсь і промовив.

„Кісмет... воля Божа! Наші жінки і дїти, наші аули і улуси, наша праця впали жертвою нерозваги вашої черни... Таксамо як і ваша свята справа. Я заприсяг вам дружбу і видержу до кінця. Правда, не легко буде удержати в руках орду. І у нас є чернь і у нас є Війтюки, Палки, Сірки. Але я одно вам кажу. Як би мої ватажки схотіли зрадити; як би загадали піти за приміром Сїрка та разом з Ляхами ударити на вас, то зроблять се хиба по моїм трупі. Що ви загадали зробити?.. Бо я гадаю, що остя війнa з Ляхами вже програна.

Гетьман повторив йому се, що вже сказав був своїй старшині. Калга признав, що се був би одинокий ратунок. Вернув до своїх і скликав раду татарських старшин. Прийшов салтан Нуредін, шість салтанів з роду Гераїв та кільканацять мурз. Як почули, що стало ся, хотіли зараз таки помирити ся з Ляхами і ударити на козаків. Калгу поважали всі татарські старшини. Хоч сильно розярені, слухали уважно мудрих слів його. Повелось йому переконати їх, що тепер такий час настав, що Кримови треба жити в згоді з Україною, бо для Кримців Москва грізнійший ворог, ніж запорозька черны. Аби усунути московську небезпеку, треба насамперед сотворити велику Україну і поставити її на сильних ногах. Хоч тепер не поталанило, то не треба нерозваженим поведенєм розривати союза з таким трудом склеєного. Калга переконав свою старшину. Однак про дальшу війну з Польщею сим разом вже не могло бути бесіди. Старшина знала, що як лиш орда довідаєсь про се, що стало ся, подасть ся назад у Крим.

Остаточно врадили вислати спільно з козаками посольство до Собєского. Посли зголосились до польського гетьмана саме тоді, коли радила польська рада воєнна. Ляхи ще не знали про напад Сірка на Крим і не знали, що надтягає Вишневецький. Бачучи приготовленя козаків до приступу, побачивши великі гармати і гуляйгороди, стали голосно говорити, що зморений голодом польський жовнір не вдержить. Собєскі зрадів, коли почув, що козаки і Татари приносять мир. Не довго торгувавсь з ними, боячись, щоби не роздумали ся. Собєскі навіть попустив дещо козакам в імени Польщі. Приміром, зобовязав ся відкликати решту польського війська, яке стояло на Україні. Дорошенко узнав протекцію польського короля. Прочі спірні справи мав порішити сойм, на котрім були би також посли Дорошенка. Татарам зобовязалась Польща за сей мир платити правильно гарач. Ще заки підписали сей договор, з татарського табору вже утікла більша половина орди. На другий день Собєскі дізнавсь про все, та побачив перші стежі наближаючого ся війська Вишневецького. Аж тепер зміркував, що козак надув його...

Дорошенко закутав золоту булаву в червону китайку, вклав її в срібну коробку і запер.

„Не довго будеш тут лежати — шепнув. — Незабавки вийму тебе. Ще раз поведеш мене ід западови... Дай Боже, щоби з ліпшим успіхом.

* * *

В Небулові невесело було. Народ руйнували Москалї податками, драчками і рабунками. Воєвода стягав податки на царя, стягав їх на війско, стягав на себе. А що війско всего того, що він злупив, ніколи не бачило, кождий салдат ще й сам стягав на себе. На всякий протест сотника воєвода відповідав, що така воля царя і гетьмана. Московське війско прийшло на прозьбу гетьмана України і українського поспільства, аби боронити його від ворога і від пажерливости козацької старшини. Годї жадати, аби цар і московський салдат робили се на власний кошт. Сотник був безсильний.

Ще була одна причина, ізза якої воєвода дививсь на сотника тим оком, що на пса, а сотник таким самим оком на воєводу і на майора. Безрубахов, як лиш побачив вихоплену ним з рук розбійників Настю, так від першого погляду залюбив ся. Гарбуз не дуже збентежив його. Лише підсміхав ся, коли сотник сказав йому, що донька має судженого. Сеж воєводи діло одружити його з богатою козачкою. Він сам своє вже зробив. Освідчив ся. Воєводу прислали сюди на се, аби зломив упір гордих козаків. Сотник хотів вивезти дївчину до Киïва, але воєвода не позволив.

„Як вивезеш відси доньку, — казав, — то народ погадає, що місту грозить якась небезпека. Настане трівога, неспокій, безладє. Тепер треба поводити ся дуже обережно, бо скрізь по Україні вибухають бунти. Цар ще готов подумати, що і сотник Степюк затіває щось таке. коли спрятав доньку“.

Безрубахов був нині сердитий. Воєвода відсилав до Киïва се, що протягом пів року злупив був з народу до царської каси. Гроші відійшли під сильним конвоєм. Конвоєви проводив сам Безрубахов. Пару миль за Небуловом напала на конвой велика ватага козаків і забрала гроші. Майже всї Москалї з конвою погибли. Безрубахов їхав позаду. Як лиш почув стріли, обернув коня і утік. В той спосіб спас своє житя. Такий

був лютий, що нині навіть Насті, до котрої дальше залицяв ся, не хотів бачити. Вечеру казав принести до своєї комнати. По вечери пішов до Неєлова.

Сотник ходив по комнаті, пакаючи люльку. З кождим клубом диму його уста випускали також якийсь проклін. Думав саме про се, в який би то спосіб вивезти доньку і жінку, захистити їх, а відтак почислити ся з воєводою та його війском Як би тут був Семен, то був би таки вигадав щось. Але він вже більше ніж місяць не показував ся. Тепер сидів у Книшука, котрий жив в селі віддаленім о кілька миль від Небулова Замість него сотник взяв за слугу присланого Семеном сусіду Книшука, Козюру. То був також хитрий і меткий хлоп, але Семенови таки не був у тім рівня. Коли так сотник міркував, чи не вислати Козюру до Семена, аби вигадав спосіб, як видобути з Небулова жінку й доньку, хтось застукав у двері. До комнати увійшов Козюра.

„Тут є — каже — мій, сусід, Книшук. Той, що в него сидить Семен.

„Приведи його сюди! — крикнув урадуваний сотник. — Чи тебе може прислав Семен? У мене саме тепер діло до него. Перекажеш.

„Не Семен прислав мене, а Москалї пригнали. Під нашим селом Запорожці напали на Москалів, що везли до царської казни людську працю... людський піт, людські сльози і проклони. Кількох Москалів Запорожці вислали на той світ, забрали скарб і щезли. Як відійшли, позбігали ся назад тоті москалї, що зразу були пішли в розтїч. Кільком хлопам, між ними і менї казали запрягати конї, позбирати повбиваних москалів та привезти сюди. Коли я вже рушав в дорогу, Семен сказав менї, що нинї в ночи зайде до вас садом Юрко полковника. Лїпше було би, казав, щоби його ніхто тут не бачив. Але дуже таїти ся не треба, бо він тепер в гетьманській службі. Москалї не сміють займати його.

По неудачнім походї Дорошенка Юрко дійсно пристав до Бруховецького, але тілько на те, щоби лївобічних козаків приєднувати до Дорошенка. В ночи підїхав з чурою до перелазу по тім боцї саду. Коня передав чурі і пішов садом до сотника. Безрубахов ще був не вернув. Засїли в гостиній, бо майор, як приходив пізнійше в ночи, то до гостинної вже не зазирав. Ішов просто до своєї комнати спати. Юрко розпо-

відав про похід на Підгайці, та про дальші наміри Дорошенка. Він рішивсь тепер прогнати Москалів з Лівобічної, знівечити андрусівську угоду і сполучити оба боки Дніпра в одну гетьманщину. Аби успіх був тим певнійший, Дорошенко написав Бруховецькому, що віддасть йому правобічну булаву, так що Бруховецький став би гетьманом по обох боках.

— Але, — писав Дорошенко, — зроблю се лиш тоді, коли при моїй помочи виженеш з України Москалів, відречеш ся царя і даш мені тілько війска, кілько треба, аби я при помочи Турка і Татарина міг відвоювати від Польщі ціле Поділє і Червону Русь. Сї краї відвоюю для тебе, щоби вся українська земля була під одною булавою".

„Бруховецький, хоч бачить, як скрізь народ бунтуєсь проти него, ще не відповів Дорошенкови.

В сїй хвили двері відчинились і увійшов Безрубахов. Юрко сидів за столом, лицем просто него. Безрубахов станув в дверех і вдививсь в гостя. На його лици було безмежне здивованє. Не знав, що у того козака більше: безличність, чи глупота? Хоч товариство Москаля було тепер цїлком не пожадане, чемність казала запросити його.

„Будьте ласкаві, сядьте з нами", промовив сотник. „Наш гість, Юрко Смолин, тепер козак в гетьманській службі, привіз ріжні новини.

„Спасибі. Зараз сяду. Лиш перекажу слузї, аби не ждав на мене, але ішов спати.

„Чого він на мене так задивив ся?" спитав козак, коли москаль вийшов. „Як би мене вже де бачив, при якій немилій пригоді.

„Нинї він взагалї якийсь не свій. Конвоював царські гроші. Якісь козаки напали на него. Як би був по першім стрілї не утік, то був би може погиб так як більша часть його ратників.

Юрко поблїд. Встав, оглянув пістолї, попробував, чи кинджал сидить добре за поясом і став пращати ся. Сотник і жінки зміркували, що тут не переливки, отже не здержували його навіть питанями, чому так нагло покидає їх. Та заки Юрко встиг вийти, майор вже був назад. Він лиш сказав пару слів свому слузї і зараз вернув.

„Я приходжу по тоті ваші новини, а ви вже покидаєте нас?“ спитав. При тім, злобно підсміхаючись загатив собою двері.

З надвору, то з сего то з того боку хати почувсь тяжкий, ритмічний хід більшого числа людий. То москалї прикликані слугою обступали дім.

Побачивши Юрка, Безрубахов пізнав у нїм того козака, що при нинїшнім нападї розчерепив був голову першому москалеви. Безрубахов утїк так скоро, що Юрко при конвою цїлком не побачив його. І не оповідав йому нїхто, що конвой провадив сам майор. Тому то він не дуже крив ся. Тепер здогадав ся, що майор, як ще не знає, то бодай підозріває його о участь в нападї.

„Я тут вже й так забарив ся,“ відповів Юрко. „Вже мушу йти.

„Підеш, але зі мною!“ — засичів Москаль, беручи Юрка попід праве рамя.

„Піду і з тобою. Я не такий гордий, щоби до московського майора не пригорнути ся, коли він так дружно до мене притулюєсь.

Юрко притис рамя майора до себе так сильно, що той, хоч би хотїв, не здужав би вихопити ся. Кожушок, який лиш закинув був на плечі стягнув так, що закрив ним свої груди і лїве рамя. Добув зза пояса кинджал, приклав вістря до грудий москаля і каже.

„Як лиш вимовиш слівце, або моргнеш на котрого з твоїх москалїв, вбю ніж між ребра... в само серце! Анї зойкнеш... Тепер іду з тобою. Веди мене, але туди, куди я тебе тягнути му. Як би який салдат схотїв приступити до нас, або ішов за нами, то наженеш. А нї, то смерть тобі. Панїмаєш?

„Панїмаю.

„То ходи!

Безрубахов чув вістря ножа притулене до груди, саме там, де товкло ся його серце. Коли вийшли з хати, Юрко став майорови розповідати щось веселого, причім сміяз ся. Навкруги хати стояли салдати. Оден з них, мабуть профос, двигав цїлий оберемок ланцухів. Бачучи, що тоті два ідуть в такій приязни попід руку, — салдати розступили ся. Вони гадали, що птах по котрого вони прийшли, ще в хатї. Юрко повів майора

до саду. Перед перелазом, за котрим дожидав його чура з конем, задержав ся.

„Спасибі тобі за се, що провів мене до коня. Тепер диви. Пістоля набита. Відступи в зад на десять кроків. Як крикнеш, заки буду на кони, застрілю!

Москаль поступив ся. Юрко станув на перелазі, сів на коня і по хвили щез разом з чурою в нічній пітьмі.

У сотника дожидали майора з трівогою. Були цікаві, що він має проти Юрка, і ще цікавійші, чи Юркови поталанило вихопити ся з рук Безрубахова. Нарешті почули кроки кількох осіб. Двері відчинились і до комнати увійшов майор з десятьма салдатами. Оден дзвонив ланцами.

„Скувати!“ крикнув майор, показуючи рукою на сотника. „До тюрми з ним!

Відвернув ся і вийшов. Пішов просто до Неєлова. Розповів йому про все і лишивсь у него ночувати.

На другий день скованого сотника привели перед воєводу. Від воєводи довідав ся, що будуть його судити за безліч злочинів. Оден злочин був дуже давний, але такий страшний, що не задавнює ся. Безрубахов пізнав у нім одного з тих козаків, що на Чорній Раді, тоді як вибирали Бруховецького, зрубали кільканацять царських стрільців. За се є кара на горло... Саме тої днини, коли воєвода казав йому, що дохід з млина і перевозу буде іти до царської казни, млин згорів, пором пішов за водою Мимо приказу воєводи сотник до нині анї млина не відбудував, анї не спорудив нового порому. Се доказ, що млин згорів і пором поплив з водою тільки на се, аби цар мав менші доходи. Виновником є не хто инший, як сотник, бо лише він оден знав про царську волю. Се бунт проти царя і обікража царського скарбу. Одно і друге караєсь, як не смертію, то що найменше Сибіром. Сотник потурає населеню, котре ні податків не хоче платити, ні ратників харчувати, так що війско мусить брати силою все те, що йому потрібне. При сїй роботї сотник воєводї не помагає. Навпаки, не картаючи і не караючи тих, що до сотника приходять жалувати ся на мнимі кривди і лютощі ратників, він піддержує духа бунту. За се цар карає катівнею і Сибіром. Не знати, з якого приводу, слуга сотника, Семен вибив око царському ратникови.

Сотник мусів знати про се, бо злочинця спрятав кудись, так що його не мож спіймати. Безкарність так осмілила сотника, що він став заплічником розбійника, котрий напав на транспорт царських гроший. Того, що поубивав ратників, котрі конвоювали транспорт і зрабував царські гроші, сотник приймав у себе таки ще того самого дня. І власну доньку загадав віддати за него. Тоту доньку, котру цар велів дати майорови його величества. Сотник сам винен, що його злочини викрили ся. Безрубахов, роздратований гарбузом став зводити до купи ріжні сплетні, про теперішне і минуле сотника. Взяв тоті сплетні на решето, пересіяв їх і так повизбирував зерна правди. Судьба сотника в руках Безрубахова, бо лиш він має докази, він одинокий свідок послідного злочину сотника. Він міг би не свідчити, але хиба лише тоді, коли би посвоячив ся з сотником. Тесть царського майора міг би вийти на волю. Зізнаня майора ще не списані. Раз вони зачорніють на папери разом з підписом Безрубахова і підуть до найстаршого воєводи у Київі, то тоді всьо пропало. Сотник буде скараний на горло. Його маєток заберуть покрити страту, зроблену царському скарбови вчерашним рабунком.

„Я знаю, до чого все тото іде,“ промовив сотник вислухавши предовге обжалуванє сполучене з офертою. „Ви завзялись висватати Безрубахова, по нашому, безсорочника за мою доньку. Як вона схоче, то про мене. Нехай бере Безрубахов... безсорочницю.

„Безсорочницю?... Значить, маєтку свого не даш їй?... Коли так, то ти пропав. Як би ішло о саму доньку твою без твоїх скарбів, то майор вже давно був би взяв дівку, не питаючи ні тебе, ні її. Не дівка йому потрібна, а твої скарби. Ми знаємо, що ти їх кудись спрятав... вашим дурним звичаєм закопав. Але ми знайдемо їх,.. Хоч би аж тоді, коли покотить ся твоя голова. Ти даєш нам дівку без скарбів. Ми возьмемо скарби без дівки.

„Я і без скарбів дівки не даю... не даю Москалеви. Я лише сказав, що як вона вдуріла і схоче за него віддати ся, то нехай чорт бере її. Я знав, що ви важите на мої скарби, так як вся Московщина на скарб України. Але я ще раз кажу... се моє послідне слово... Маєтку не дам, бо моєю працею московських щенят годувати не думаю і не буду!

„Коли так, то і київського воєводу не будемо питати, що робити з тобою. Твої гріхи так численні і тяжкі, твоя вина так очивидна, що самі можемо справити ся з тобою. Нипі-завтра підеш землю гризти!

Сотника відвели назад до темного льоху.

Як лиш Москалї забрали сотника, Козюра щез з Небулова. На сотниковім кони мчав ся у рідне село, де скривавсь Семен. Семен, Козюра і Книшук радили щось шепотом, стуливши голови до купи. Найчастїйше чути було слова „скарби“, „проволока“. По нараді розїхали ся, кождий в иншу сторону.

„Лише два дни проволоки“, сказав Семен, пращаючись, „і всьо буде добре“.

Козюра вернув до Небулова на зорях. Зараз рано зголосив ся до воєводи. Запитаний, що хоче, відповів несміло, мнучи в руках шапку:

„Я слуга сотника. Чую, що його посадили в тюрму за те, що через него царський скарб має велику втрату. Думаю, що як би знайшов його скарби, то втрата в сотеро вернулась би.

Воєвода призадумав ся. Козюра мусїв знати щось про сотникові скарби. Инакше не кликаний і не питаний не осмілив ся би йти до воєводи в не своїй справі. Не вторкав ся би в не своє дїло. Запитаний, що знає про тоті скарби, Козюра осміливсь більше. Бачив, що риба іде на принаду.

„Знаю лиш тілько“, відповів, „що сотник пребогатий богатир; має превеликі скарби. Знаю також цїлком певно, що тих скарбів з Небулова не вивіз. Всеж таки кудись спрятав їх, в якімсь дуже потайнім тайнику, бо в самій хатї нема нічого вартнїйшого.. Спрятав тодї, коли по Чорній Радї поспільство заводило рівність та карало кармазинів. Сотник потерпав, що поспільство і до него навідаєсь.

Своє оповіданє про скарби сотника Козюра закінчив тим, що як би і він мав з того яку користь, то не спочав би, доки тих скарбів не знайде.

„Як при твоїй помочи скарби знайдуть ся“, предложив йому воєвода, „то в царя виклопотаю для тебе соту пайку.

Маючи таку оферту, Козюра розпочав першим своїм здогадом.

„В саді сотника, зараз за хатою, був колодязь.

Саме тоді, коли челядь сотника відігнала була перший напад на його двір, сотник чогосьто засипав той колодязь. Думаю і думаю, та ніяк не годен збагнути, нащо він тото зробив?!... Лише безглуздий засипує керницю з таким трудом і таким коштом викопану... Як не має важної, дуже важної причини.

„На дні керниці його скарб“! крикнув воєвода. „Нема найменшого сумніву. Вкинув скарби і засипав.. Глубока була тота керниця?

„Яких пять сяжнів... Але не скажу, що на її дні скарб. Може засипав з якої иншої причини.

„Дурний ти! Якаж може бути инша причина? Ще й тоді, коли кождий глитай козацький ховає скарби перед висмоктаною ним чернию. Будемо копати. Як не знайдемо там, будемо шукати деинде. Зараз посилаю по людий... Довго треба копати, заки доберуть ся до дна?

„Які два дни...

„Довго! Я загадав завтра стяти сотника. Через сей колодязь мушу добавити йому оден день житя. Як добуду його скарби, то може сам лусне з досади і обійде ся без ката.

Копали і копали. Цілі дві добі гірко копали чергуючи, та докопали ся до води і до людських костий. То тоді, як оборонці сотникового двора побили були напастників, повкидали їх трупи у колодязь. З такої керниці вже годі було воду пити. Отже сотник казав засипати її. Воєвода був лютий на Козюру, лютий на себе, а найлютійший на сотника. Пішов до сотникової і Насті та сказав їм, що як за годину не буде знати, де скарб сотника, то до двох годин кат зітне йому голову. Аби спасти сотника, були би зрадили тайну. Але вони самі не знали. Просили воєводу, аби впустив їх до сотника. Може намовлять його, щоби доброхіть видав скарб воєводі. Воєвода позволив. Але сотник затяв ся. Сказав, що хоч би видав скарб, то се не спасе його. Воєвода захопить все його добро, а голову таки зітне.

На базарі серед міста ставили руштоване. Сотника мали стяти нині, без ніякого суду. Тепер був неспокійний час. Навкруги Небулова вештали ся ватаги збунтованих козаків. Гетьман також микитив. Ніколи, нікуди і нічого було відсилати сотника до Гадяча, Києва чи

Москви. Коли вже й гетьман лицемірить, то народ мусять утихомирити самі Москалі, — думав воєвода. — Треба показати, що царська рука сильна і тверда.

Козюра ледви допросив ся, щоби його впустили до воєводи Неудачні розкопки так розярили Нєєлова, що він вже не хотів говорити про скарби Козюру не хотів бачити на очі. Але коли йому донесли, що Козюра таки не хоче вступити ся, пригадав собі, що той хлоп казав йому, коли зачинали відкопувати колодязь.

„Хоч би й тут скарб не знайшов ся“, говорив йому тоді Козюра, „то труд таки не буде даремний. Як не в самій керници, то при її помочи видобудемо тайну з сего твердого упиряки і дійдемо до скарбу.

Воєвода казав впустити Козюру.

„Був би ще оден спосіб“, промовив Козюра, запираючи за собою двері, „щоби від старого видусити його скарби.

„На него нема способу. І засуд не сокрушив його. Волить вмерти позорною смертію, ніж цареви дати своє срібло.

„Бо він дуже добре знає, що сим сріблом не спасе себе, свого житя не купить. Він знає, що ви возьмете скарб, а голову таки зітнете йому. Не хоче, щоби ви, здіймаючи голову з його пліч, ще й сміяли ся, що був такий дурний. Але, чи буде таксамо упирати ся, коли йому скажемо, що лише своїми скарбами спасе житя своєї дитини?

Страшне мусїло бути тото, що Козюра вигадав, бо хоч в хаті були тілько вони два, бояли ся говорити голосно. Козюра нахиливсь до воєводи та шепотом переповідав йому новий спосіб на старого завзятця козацького.

„Але се треба робити в ночи і без свідків“, додав голосно „Як і такою штучкою не зломимо старого, то і я вже махну рукою на його скарби. Увірю, що справді не має ніяких. Не заробивши нічого шукаючи скарбів, може зароблю дещо в инший спосіб. Як дасте барілку горівки, то зголошу ся на ката і старому дурневи сам зітну голову.

Воєвода відклав екзекуцію на слідуючий день. В ночи пішов з Козюрою до колодязя, куди казав привести також скованого сотника і Настю. Настя мала

руки звязані на спині і, аби не кричала, закнебльовані уста. Козюра став оперізувати її довгою линвою

„Чи ти знав, що тоті черняки, що по Чорній Раді в Ніжині загостили були до тебе, зробили се за дозволом свого і твого гетьмана, значить, на приказ самого царя?“ спитав Неєлов, коли Козюря вже покінчив свою роботу. „Не відповідаєш... Значить, знав. Ти знав про се. Знав, що вони на приказ царя пішли заводити справедливий лад на Україні; пішли викорінювати лукавство старшин. Та проте твої люди осмілили ся побити їх. Ти казав засипати побитих в отсій безодни. Люди розповідають, що деяких живцем. Якоюж карою скарати тебе за се? Відрубати голову, повісити, вбити на паль, спалити живцем, злупити шкіру?... Всї тоті роди смерти в купі замало, аби тебе скарати. За всї твої злочини відпокутуєш так, що заки тобі завтра зітнуть голову, придивиш ся, як твою доньку засипують живцем. Як зараз не згодиш ся дати доньку Безрубахову, очивидно з твоїм маєтком, то я лиш моргну на Козюру. Спустить дївку на дно і присипле землею.

Воєвода замовк, ждучи на відповідь. Сотник, котрий весь час вдивлявсь в доньку, глянув тепер на Козюру. Сей незамітно покрутив головою, як би давав сотникови раду, щоби стояв твердо при своїм. Воєвода ждав добру хвилю, та відповіди не діждав ся. Сотник навіть не глянув на него. Дививсь в противну сторону і мовчав.

„Я хотїв помилувати тебе“, зачав воєвода наново. „Але, коли ти скарбів, придбаних в каригідний спосіб не хочеш дати навіть за житя власної дитини, то ти сам не варт жити. Завтра буде тобі амінь. Відведіть його назад до тюрми. Дївку заведи до хати!

Козюра розперізав Настю і повів до хати. Пращаючись з нею, шепнув їй, аби не журила ся, бо приятелї не сплять. Нехай се скаже мамі і більш нікому. Сам пішов до саду, де при перелазї дожидав його Книщук. Побалакали і розпращали ся.

На другий день цїле місточко і вся околиця збігли ся на базарі. По середині стояло руштованє, на руштованю колода. Біля колоди стояв Козюра з бардою в руцї. Навкруги руштованя стояло московське військо. Народ зглотивсь за Москалями. Дахи, дерева, також були обсаджені густо цїкавим народом. На крайнім де-

реві, з котрого було видко рештоване і степ за містом, сидів Книшук. За ременем мав затичений білий ручник.

Товпа розступила ся, бо москалї вели сотника. За ними ступали повагом воєвода і майор. До рештованя приставили драбину і казали сотникови лїзти в гору. Мусїв піддержувати його москаль, бо маючи руки звязані на спинї, не міг держати ся драбини. За ним полїз на рештоване воєвода, за воєводою майор. Воєвода, станув біля сотника, виймив зза пазухи папір і став вичитувати безліч гріхів сотника. Виголосив проповідь про лукавство козачих старшин, про зрадливу гадину, яку цар так довго грів за своєю пазухою і заповів, що так як сотник, згине кождий, що не слухає приказів присланих царем чиновників. Скінчивши проповідь, звернув ся до Козюри і махнув рукою. Се був знак, аби рубав.

Сотник вже поклав був голову на колоду. Козюря, за весь час проповіди пильно вдивлявсь в тото дерево, на котрім сидів Книшук. На його лици була видна трівога. Хоч воєвода дав знак, Козюра анї ворухнув ся. Буцїм не бачив.

„Хлопе!" крикнув знетерпеливлений воєвода.

Козюра ще не рушивсь...

„Тобі вуха позакладало? Чи заснув навстоячки?! заревів воєвода.

Козюра стрепенув ся. Його лице прояснилось, як би неожидано взрів щось дуже миле.

„Зараз пане! Зараз буде всьому кінець...

Нахиливсь до сотника. Неначе щось шепнув йому. Неначе сотник щось йому відповідає.

„Рубай! Рубай, сучий сину, а нї, то за його головою піде й твоя!

Замість рубати, Козюра підійшов до воєводи і шепнув йому так, аби не чув Безрубахов.

„Він образумив ся. Доси гадав, що ви жартуєте. Тепер допевнив ся, що то не забава в піжмурки. Отже хоче сказати, де скарб. Але тілько вам одному.

— Нехай воєвода бере скарб, – сказав. — Але тілько воєвода. Майорови не дам нї скарбу, нї доньки.

Воєвода прискочив до сотника, нахиливсь і тремким голосом питає:

„Де? Де, де той скарб? Говори тихо, аби Безрубахов не чув. Твоєї доньки вже не буду силувати, аби

йшла за нього. Кажи! Але як збрешеш, то язик виріжу, очі висмалю, шкіру злуплю, спалю живцем!

Книшук, що все ще сидів на дереві, то спозирав на рештоване, то озиравсь позад себе Саме тоді, коли воєвода нахиливсь до сотника, Книшук знов окинув оком поле за містом. Вихопив ізза пояса ручник, замаяв ним і зсунувсь з дерева. Під деревом лежало щось округле, мов невеличкий гарбуз, закутане в хустині. Підіймив тото і пустивсь бігцем ід рештованю. З иншого дерева зсунувсь Семен і з таким самим клунком також пустивсь туди.

„Мій потайник не тут, на сім рештованю“, відповів сотник на зазив воєводи. „Увільни мене, пусти до хати, то...

„Вже не треба!“ крикнув Козюра. Друлив сотника ногою так, що він упав на бік і відслонив колоду. Козюра скинув воєводі з голови колпак, вхопив рукою за чуприну і притис голову до колоди. Одною рукою махнув бердою, другою відрубану голову воєводи верг між московських ратників, що роззявивши роти, стояли під рештованем. Обернувсь і одним махом голову майора розчахнув на дві половини аж до самих вязів. Нахиливсь над ним, добув з піхов його шаблю, протяв нею посторонки, якими були спутані руки сотника і дав її сотникови.

„Лягайте“! крикнув, „бо ратники будуть стріляти!

Ратники бачучи, що стало ся на рештованю, стояли хвилю мов побиті громом. Офіцир, що перший отямив ся, вихопив з рук найблизшого стрілця мушкет і звернув на сотника. За його приміром пішли всі москалі. Загрохотіла сальва, але сотник і Козюра вже лежали на середині помосту, в мертвім просторі. Кулі перелетіли понад ними.

„Тепер не пустити до нас!“ — крикнув Козюра і метнув ся до драбини.

Одна московська голова вже вихилилась була понад поміст. Козюра провалив йому обухом голову. Москаль подавсь взад і собою скинув з драбини слідуючого. Третому сотник розчерепив голову шаблею. Четвертий, бачучи се, відступив від драбини.

„Соломи!“ кричав офіцир. „Підпалити рештоване!

Дальші його слова заглушив страшний гук. В самій середині москалів, що згорнулись були до купи,

мов затрівожена вовком отара овець, неначе заревіла гармата. Гукнуло раз, гукнуло в друге. То Книшук протовпивсь аж до москалїв і верг між них бомбу. Надбіг Семен і верг другу бомбу. Москалї розскочили ся і стали на всї сторони втїкати, полишаючи на майданї трупи і покалїчених. Та нїкуди було утїкати. Товпа народу, що навкруги москалїв виповнила базар, не вступала ся. Кождий Москаль мусїв зокрема крізь товпу на силу прорізувати ся. В товпі було богато козаків, що не пішли в похід приказаний гетьманом. Хоч воєвода проголосив, що на базар нїхто не сміє прийти забросний, кождий козак мав в халяві пістолю і кинджал, Вони всі були в змові з Козюрою. Кождий москаль. що пропихавсь крізь товпу попри якого козака, лишавсь на місци... або пробитий кинджалом, або поцілений кулькою. Через тото й народ став розступати ся, подавсь в зад. Базар лишивсь застелений московськими трупами. Лягла цїла сотня.

Навкруги місточка застугонїла земля. З чотирех сторін нїс ся топіт кінських копит. Мов вихор мчали ся до міста з чотирох сторін чотири сотнї козаків. Тоті від сходу і заходу обступили місточко, аби не вихопивсь нї один москаль. Дві другі, одна від півдня, друга від півночи задержались аж на базарі.

„Чорти, не хлопцї! Справили ся без нас. Нам не лишили нїякої роботи!“ крикнув полковник. Скочив з коня і обіймив сотника, що саме в сїй хвили зліз з драбини.

Козюра, спертий на бердї, стояв край пoмоста і дививсь на своє дїло і дїло своїх товаришів, Семена і Книшука.

„Той катюга чого ще стоїть на руштованю?“ спитав полковник, побачивши Козюру... „Сокира замарана кровю! Значить, таки були жертви?

„То московська юшка. Кров воєводи і майора. Сей кат... мій спаситель.

Сотник повів полковника, Козюру, Книшука і старщину всїх чотирох сотень, що прийшли спасти його, до хати. Між сотенними старшинами був також його син і син полковника. Семен був в хатї. Сотниковій, Настї і всїй челяди, що обступила їх, розповідав, як зсьо скінчилось і як Козюра змудрував воєводу.

Полковник, заки пішов до сотника, дав однїй сотни

приказ перетрусити кватири побитих москалів. Казав всю їх збрую і коні забрати на військовий скарб Але даремний був труд. З московського добра не знайдено ні ниточки. Козаків випередило поспільство. З усеї околиці збіглось було до міста чимало народу. Люди бігли до Небулова неначе на який великий празник. Се дійсно мав бути празник черняків, бо мали стинати кармазина. Траплялась нагода поглузувати з козаків, які певно будуть ходити з похнюпленими головами. Чернь надіялась також, що москалі позволять порабувати двір скараного сотника, а може й на добавок також инших сотенних старшин. Коли ж замість погромом козаків, празник скінчивсь погромом москалів, чернь метнулась по хатах, де тоті москалі були закватировані. Забрали все до чиста. Очивидно, з московським добром брали також, де лиш могли, працю хазяїна. Сідали на захоплені московські коні і втікали.

По погромі москалів, прийшов погром сотникового дробу і сотникового льоху. Різали кури, качки, гуси; викочували барілку за барілкою. Такого празника в Небулові ще не було! В переповнених світлицях сотника рух, веселий гамір. Від сего гамору утікла Настя, утік Юрко. Пішли до саду.

Настя, хоч її очі сияли шастєм, виглядала неначе з хреста знята. Мов би що лиш підвела ся з постелі по довгій, тяжкій недузі. Не диво. В сих кількох днях тілько перебула! Батько у кайданах, засуджений на горло. Найбільше морочила її свідомість, що батько мав погибати через неї Через тото, що не хотів лати її москалеви. Вона готова була жертвувати себе, щоби спасти батька Пішла була до Безрубахова і сказала йому, що як вихопить батька з кігтів воєводи, то вона, хоч би проти волї тата, вийде за него.

„З чого будемо жити“? спитав сміючись, „як старий дурак не дасть менї свого маєтку? Спасти його може тілько твоє придане. Без того нї воєвода не випустить його з рук, нї ти менї непотрібна“

Настя хотїла про се розповісти Юркови, та не знала, як сказати. Бояла ся, що коли Юрко буде знати, що вона, хоч ради батька, та все таки рішилась була зрадити його, то він покине її. Та совість не позволила їй лицемірити. Розповіла. На превеликим диво Юрко нї брови не зморщив.

„Цить, серце!“ перебив її. „Батько тобі перший. Дякуй Господеви, що обійшло ся без тої жертви. Я гадаю, що ти, як була вірною дитиною, так будеш вірною дружиною.

Хотіла дякувати, та не могла. Сльози щастя і вдячности не дали їй промовити ні слова. Аж нагадала собі се, про що вже говорила з мамою і промовила:

„Коли ти такий добрий, не відцуравсь мене, то поможи нам, мені і мамі в однім ділі. Ми обі договорили ся до того, що як би Господь Бог спас тата, то нам нічого тут довше сидіти, в тім проклятім Небулові. Було би найліпше, як би тато начхали на сотниківство. Нехай би зібрали свою працю, та пішли з нами в світ за очи. В Слобідщину, або й ще дальше, аж за Дін. Може у Волощину? Будь де, аби тільки подальше від тих сторів, що могли би плисти медом та молоком, а пливуть слїзми та кровю. Тут міг би бути рай, а є руїна, пекло

„Чому, серце? Всьому на світї є кінець, то буде і нашій бідї. А мине ся біда, то й гаразд буде.

„Ой, ні! Москаль напосївсь на нас. Погиб Безрубахов, то прийде другий. Доки будуть знати, що у батька покладний гріш, не відчеплять ся від мене. А тото, що нині скоїло ся! Через мене і мого тата наші висїкли Москалів. Москалї не простять нам; їх підлиза, наш гетьман не постоїть за нами. Вже й через то одно не лишати ся нам тут. Може би ти говорив про се з татом?

„Не треба говорити. Гетьман вже нарозумив ся. Відчахнувсь від царя. Вчера мій батько дістав від гетьмана приказ вибити всїх Москалїв. Ми були би сяк чи так прийшли сюди спасати сотника. Я був в змові з Козюрою, Книшуком і Семеном. Саме тодї, коли я з моїми хлопцями поспішав сюди, з другої сторони надтягнув мій батько, справивши ся з москалями у себе. Московське пановане на Українї скінчило ся. Ви вже безпечні і в Небулові.

Урадувана, аж сплеснула в долонї. Обійко вернули до хати. Увійшли саме в хвили, коли за столом підвів ся полковник з повною чашою в руцї. Настала тишина, бо полковник хотів, очивидно, пити за чиєсь здоровлє. Доси так водилось, що спершу пили за здоровлє царя, опісля й гетьмана. Тепер, коли гетьман відстав від царя

і казав всїх Москалїв на Українї перебити, царське здоровлє... хиба відпаде?

„Наш гетьман“, промовив полковник, „відстав від Московщини. Відстав тому, бо цар половину України кинув на поталу прадїдному ворогови нашому. Аби остояти ся проти Московщини, пішов за приміром Дорошенка і за радою старшин, яка була в Гадячи першого сїчня (1668) приняв турецьку протекцію та післав до хана просити, аби дав йому поміч. Тепер гетьман веде своє військo, аби оба боки Днїпра звести назад до купи під одну булаву. Дорошенко вже давав йому раз свою булаву. Отже тодї Бруховецький боявсь прогнївити Московщину, котра твердо стоїть при тім, що той бік до суду віку має бути під Польщию. Аж тепер Бруховецький простяг руку по тоту булаву. Аж тепер, коли і нам вже замало Правобічної; коли ми, так як Дорошенко, хочемо мати під одною булавою Днїпро і Днїстер. Задовго надумувавсь наш гетьман... Від нашої генеральної старшини вже пішли посли до... Дорошенка. Пішли кликати його на сей бік. Нехай бере нас під свою булаву. Пю за здоровля зєдинителя всїх українських земель, нашого гетьмана Дорошенка! Ура!

Полковник вихилив чашу.

„Ура! Ура!“ загриміло у всїх світлицях.

„Ура!“ залунало на улици і на базарі. „Одна Україна! Одна булава! Оден гетьман, Дорошенко!

„То менї вже таки дїйсно нїчого бояти ся, що до Небулова приїде який новий воєвода, щоби висватати за мене якого нового московського майора?“ спитала Настя Юрка, коли він вихилив чашу за здоровля нового гетьмана.

„Гм... Як Дорошенкови поталанить, то тої небезпеки не буде...

„А як тоті кулї, котрими Дорошенко стріляє, чорт понесе в инший бік?

„То тодї ти сама будеш винна, як тебе знов чепить ся яка московська напасть, бо ти дївчина.

„Я винна, що я дївчина, не парубок?

„Хто-ж, як не ти! Як би в тім лиш моя воля, то ти вже була би молодицею. Тодї не потребувала би бояти ся нїякої напасти.

„То ходїм до батьків!

*

* *

Шарпило вернув до хати пізно в ночи і став роззувати ся. Вже стягнув оден чобіт, коли скрипнули двері в сінях. Хтось ійшов до него. Та проте він став стягати другий чобіт. Саме тоді відхилились двері до світлиці і поріг переступила якась жінка, закутана так, що лише очі було видко.

„Ви тут?!“ скрикнув, коли жінка розгорнула хусту і він пізнав Сокорову. „Тепер, коли гетьман лютує та побиває москалів?! Він жеж знає, що ви накладаєте з Москалями проти него. Як вас спіймає, то буде з вами таке, як з полковниковою Гострою, котру казав спалити живцем; або як з жінкою воєводи Огарева, котру козаки гетьмана водили голу по місті і відрізали їй груди...

Сокорова поклала палець на губі...

„Я прокрала ся до Гадяча з одною жидівською родиною нарошно на се, аби з тобою бачити ся. Знаю, що ти ворог старшини; знаю, що ти за тим, аби Україною правили самі Москалї. Отже слухай... Прийшов слушний час. Для тебе і для мене. Ромодановський іде з війском, аби гетьмана покарати за зраду. Іде по його голову. Я прийшла, аби його покарати за се, що зрадив та споневіряв мою дитину. І я по його голову. Сомко заплатив головою за мою кривду, Бруховецький заплатить головою за кривду доньки. Допоможи менї у тім. Москалї, як спіймають гетьмана, то готові лише запроторити його в тюрму, або вислати в Сибір. Не дай, аби вони лишили його в живих. Не дай також втечи йому. За те дам тобі раду, як Українї на віки спекати ся козацької старшини. Як москалї розібють війско гетьмана і гетьман ляже головою, то тодї чернь нехай дасть булаву Ромодановскому. Він булави не прийме, бо не має такого приказу царського. Тодї чернь нехай вишле до царя послів з тим, що Україна гетьманів вже більше не буде вибирати, бо народ гетьмана не хоче. Народ хоче, аби Україною правив той царський воєвода, що сидить у Київі. Як би цар таки приказав вибрати гетьмана, то народ не вибере свого, лише якого царського воєводу.

„Голову Бруховецького дістанеш, але не зараз. Тепер іду по голову Дорошенка. Правобічний гетьман переступив Днїпро. Іде брати Лївобічну під свою булаву. Як би обабочні кармазини зєднали ся під булавою Дорошенка, то Москва вже не одолїла би їх. Треба

користати з того, що проти Дорошенка іде Бруховецький. Перекажіть Ромодановскому мою раду, аби Бруховецького ще лишив в супокою. Нехай разом з ним і чернию іде проти Дорошенка. Як вже розторощимо правобічне козацтво і їх гетьмана дістанемо в наші руки, то аж тоді прийде черга на Бруховецького.

„Коли-ж бо тоді той лицемір готов вибрехати ся. Вину ворохобні проти Москви звалить на старшину, перебє її до решти і дурні Москалї простять йому.

„Нехай і так. Аби й цар простив, та поклонивсь йому, то не простить йому Шарпило. Покараю за се, що зрадив чернь. Як мене ось бачите перед собою, так побачите голову батька вашого внука!

Сокорова поїхала до Ромодановського і переказала йому раду Шарпила. Однак Ромодановський ще не був готовий до походу. Закн вирушив, Бруховецький вже наближавсь до Дорошенка. Разом з Бруховецьким пішов Шарпило. Сокор ва, що від Ромодановського повернула до Гадяча, нетерпеливо дожидала вістий від ватажка черняків.

Сї вісти приніс їй сам ватажок. Станув перед нею понурений, з померклими очима.

„Не поталанило?“ спитала, здогадуючись по його виглядї, що не так пішло, як то він бажав собі.

„Кармазинам помагає сам чорт! Коли оба війска зійшли ся коло Опошнї, козаки Бруховецького проголосили Дорошенка гетьманом цїлої України Ромодановський, як лиш вчув се, став зі своїм війском так утїкати, що Дорошенко не годен був наздігнати його. Моя чернь, як лиш зміркувала, що Бруховецький пропав, кинула ся на його вози. Тепер рабує його маєтки. Тілько й користи нашої з сего походу. Ромодановський утік зі своїм війском в Московщину; менї з моєю братією дорога на Запороже. Для мене тут вже нема роботи. І небезпечно. Завтра, позавтра в Гадячи буде Дорошенко. Я чув, що він тут має лишити наказного гетьмана. Сам поверне до Чигирина. Кажуть, що ладить ся іти на Польщу. Дам я йому Польщу! Двигну проти него Запороже і всю чернь Не знищила кармазинів Москва, то може винищить, при помочи Запорожа і черни Польща!

„Що ти менї торочиш про Дорошенка, про кармазинів, про Польшу!... Де голова Бруховецького?!

Що з ним стало ся? Чи може разом з лївобічними козаками і він пішов до Дорошенка... віддав йому булаву?

„Ось в саму пору пригадали. Голови гетьмана я вам не привіз. Він приїхав до Гадяча. Гляньте крізь вікно. Бачите що везуть? Домовину. У нїй ґетьман-боярин. Коли оба війска зійшли ся, лївобічні козаки убили його, обдерли до голого і кинули під ноги Дорошенкови.

* * *

Дорошенка сповістили, що проти него має вирушити з Запорожа новий гетьман черни, Суховієнко. Гетьман лишив на Лївобічній наказним гетьманом Дамяна Многогрішного і вернув до Чигирина Як лиш Москва про се дізнала ся, натисла на Многогрішного. Загрожений Запорожцями, Дорошенко не міг дати йому помочи. Многогрішний мусїв згодитись на царську протекцію. Але не великий край пристав до него. Більша часть лївобічних полків таки лишилась під булавою Дорошенка. Під напором Москви вибрали Многогрішного справжнїм гетьманом і він присяг цареви. Тепер лївобічний гетьман вже не сидїв в Гадячи, бо Многогрішний переніс гетьманську резиденцію до Батурина. Все те сталось в порозуміню з Дорошенком, котрого Многогрішний в кождій справі потайно радив ся. Дорошенко важив на Польщу, отже хотїв обезпечити собі плечі, аби Московщина не сїпала його з заду. Многогрішний обіцяв Дорошенкови, що на Україну не впустить нї царських воєводів, нї московських ратників. Обіцяв також, що як Дорошенко зачне війну з Польщию, то буде пускати до него своїх козаків.

Коли так Дорошенко Многогрішним обезпечив себе від сходу, скликав на день дванацятого марта 1669. року раду старшин. На радї посол султана предложив, аби Україна пристала до Туреччини на таких умовах, на яких була Волощина. Тодї султан поможе козакам зєдинити всї українські землї під одною булавою і своїм війском буде боронити Україну перед кождим її ворогом. Україною правилаб її власна старшина. Турки до внутрішних справ України не вторкали ся би. Лише, як би хто напав на краї султана, то султан мав би право покликати на поміч козаче війско.

Старшина згодилась на таку протекцію султана. Зараз по сій раді Дорошенко вислав до Сїчи послів, щоби Запорожців сповістити про сю угоду, та про те, що незабавки зачне з Польщию війну, щоби від неї відвоювати всі українські землї. Але в Сїчи були тодї агенти Ляхів із Західної України, Війтюк і Палко, та придніпрянський ворог власних старшин, Шарпило.

„Нам не треба пбнованя кармазинів“! ревіли по шинках і на радї. „Нам радше помирити ся з Польщию, аби народови помогла перебити старшин, та все городове козацтво. Так буде на Українї рівність“!

Сїчовики повісили Дорошенкових послів на вербах і вигребли ся на Україну, щоби помагати Полякам бити Дорошенка. Взяли Умань і там проголосили гетьманом Ханенка, що потягав за Польщию. Коли Дорошенко підійшов під Умань, Ханенко утік назад на Запороже. Саме тодї приїхав до Уманя турецький посол, що гетьманови привіз від султана клейноди. В універсалї султана стояло:

„Посилаю вам булаву, хоругов, бунчук і шаблю. Посилаю не на знак підданства, а лише на доказ приятельства і на острах ворогів. Я взяв вас під мою протекцію на те, щоб ваша земля жила спокійно, та щоби ніхто не руйнував її. Не хочу вашої роботи, ні ваших податків. Даю вам вільности. Лише тодї, коли менї треба буде, підете з вашим гетьманом туди, куди скажу. Коли не зрушите умови, буду обороною усїм вам і вашій землї. Приймаю вас під мої крила і мого слова не зломлю“.

Під кінець 1670. року Польща робить угоду з Ханенком, що побитий Дорошенком сидів у Сїчи. Ханенко згодивсь, щоби Правобічна прийшла назад під Польщу. Згодивсь, щоби світські та духовні пани повернули на Україну з такими правами, які мали перед Хмельницьким. Мимо такої угоди, Запорожці, серед котрих переважала чернь, держались дальше Ханенка і Польщі проти Дорошенка. Коли Запорожці передом були проти Дорошенка, чи давнійше проти Виговського, все говорили, що роблять се тому, бо городове козацтво сполучило ся з Татарами, споконвічними ворогами українського народу і християнської віри, та що віддають Україну назад під Польщу. Тепер показало ся, що то був лише нечесний викрут. Хан Кримців, Аділь Герай

збунтувавсь був проти султана і дав поміч Суховієнкови, опісля й Ханенкови і Полякам проти Дорошенка. Тепер запорозька чернь забула, що Татари їх відвічні вороги, та вороги христової віри. Забули, що Запороже непримиримий ворог Польщі. Вони пішли разом з Тата, рами і Ляхами, бо тепер і Татари і Ляхи ішли бити зненавиджене чернию городове козацтво.

Тота кириня черни і зрада Кримців довго здержували Дорошенка від війни з Польщию. Аж коли в червни 1671. року з Царгороду прийшла вість, що султан вже прогнав Аділь Гирая і ханом зробив прихильника козаків, Селїм Гирая, Дорошенко розпочав війну. Зразу йому не вело ся. Польський гетьман Собєскі брав місто за містом, так що в польських руках опинилась більша часть Правобічної. До Собєского пристав Ханенко з Запорозцями. Помагали Ляхам, хоч бачили, що вони вирізують всіх Українців, яких лиш захоплять: козаків, міщан, крамарів, посполитих. Приміром, Любомірські, як взяв Винницю, то перебив всіх козаків до одного. Чернь ликувала, що при тім вигибають кармазинники. Аж коли Поляки провідали, що на поміч Дорошенкови іде велика сила Татар, король казав зупинити війну. Поляки рішили ждати, аж прийде трицять тисяч московського війска, яке цар обіцяв дати Польщі на приборкане Дорошенка. Аби Дорошенкови не помагали лївобічні козаки, Поляки донесли до Москви, що лївобічний гетьман, Многогрішний потайно помагає Дорошенкови.

Між козацькими старшинами в Батурині були московські підлизи. До них прийшов з Москви потайний приказ, щоби при помочи московських стрілців, що стояли в Батурині, спіймали гетьмана та приставили його в Москву. Зрадники і московські стрілці бояли ся зробити се явно. Козацтво стояло за Многогрішним і Дорошенком. Було би перебило їх. Вони рішили гетьмана викрасти. В ночи проти тринацятого марта (1672) заговірники взяли московських стрілців і прокрали ся до замку. Перед спальнею гетьмана не було ніякої сторожі. Гетьман спав твердим сном. Оден всунув сплячому в рот хустину, аби не кричав. Инші вхопили Многогрішного, звязали і закутали в килим, що лежав розстелений на земли. В вузкій уличці за замковим садом стояли сани. Туди понесли закутаного і по-

клали на сани. Прикрили кожухами і повезли.. аж до Москви. Там гетьмана та його брата взяли на тортури і обох засудили на смерть. Гетьман вже поклав був голову на колоду, коли надбіг царський гонець з помилуванєм... на Сибір. Підчинені Москві лівобічні полки проголосили гетьманом Самійловича.

*
* *

Настя виряджала в похід свого чоловіка, Юрка Смолина. Саме тоді Юрко став Небулівським сотником. бо батько Насті щось нездужав, та зложив сотниківство. До сотні, що пристала до Дорошенка, прийшов приказ іти на Ладижин, де розтаборились були Ляхи з Ханенком. Настя не ломила рук, ні плакала пращаючи Юрка. Тоді всі козачки вже були звичні до того, що їх батьки, мужі, сини і брати жили більше в таборах, під блакитом неба, ніж дома під рідною стріхою. У власній хаті козак тоді був лише гостем і то лише десь-колись. До того Настя стала вірити в того, чим Юрко все потішав її жартуючи... Що він характерник, якого не імаєсь ні куля, ні шабля. Вже не в однім був скруті, та все вийшов ціло. Юрко вже вийшов з хати і сідав на коня, коли вона вхопила його за рукав і задержала.

„У тебе щось на умі, та не знаєш, чи казати мені," промовив Юрко, бачучи, що вона, немов зацукалась. „Кажи, серце... Може хочеш сказати се, що кожда каже: „вертай скоро!"

„Ні, не тото. Я знаю, що не скоро вернеш. Гетьман іде на Польщу, щоби відвоювати Червону Русь. Сего не зробить ні до місяця, ні до року. Саме тому я хотіла би знати... Ну... та хотілаб знати, як охрестити. Тото буде незабаром, а з хрестинами годі ждати, аж ти повернеш.

Юрко росміяв ся.

„Що я про се не погадав! Але тут нема що довго думати, та перебирати. Дай йому імя мого гетьмана... Петро.

„Кажеш, дай „йому". А як то буде вона?

„В моїм роді ще таке не було, аби на світ прийшла спершу дівчина. І тато і мама казали, що як у них, так і у їх дідів та прадідів все був перший хлопець.

Дівчата приходили пізнійше. Так само було в твоїм роді. Спитай тата й маму.

„Але як у нас буде навпаки?

„Не говори мені того! Буде Петрусь. А годуй його добре, аби був крепкий та годен козак!

Юрко сів на коня і свиснув. Сурми заграли і сотня рушила ристю. За нею ішли вози з гарматами, з харчами. Настя стояла в воротах, аж послідний віз щез за скрутом.

* * *

„Ой ти поїхав, мене покинув. А я бідная плачу..“ співала Настя, колишучи Петруся. Замовкла, бо хтось застукав до дверий. На порозі станув Кіндрат, козак Небулівської сотні, що пішов був разом з Юрком. За ним всунувсь в світлицю старий сотник, сотникова і, трохи не вся челядь. Всї хотїли, таки зараз знати, які привіз новини. Що про самого Юрка не привіз ніякої лихої вісти, Настя здогадалась доразу, бо Кіндрат увійшов у світлицю підсміхаючись. Став оповідати „з кінця“. Розповів, як то Дорошенкові козаки розбили на прах Ляхів і Запорожців Ханенка біля Ладижина і як брат гетьмана, Грицько знївечив польське війско на Батогських полях. Тут до побіди причинилась головно сотня Юрка. Коли надійшла турецька потуга під проводом самого султана Мугамеда четвертого, Турки обложили Камянець. Дорошенко пішов на Львів. З ним були також відділи турецькі, татарські, молдавські і семигородські. Дорошенкові сили вже заволоділи львівським замком, та стали з гармат валити на місто, коли з Бучача, де тоді була головна турецька сила разом з султаном, прийшла вість, що дня семого жовтня Польща підписала договір, в котрім відступила султанови всю Дніпрянщину і Західну Україну аж по ріку Липу. Через той мир Дорошенко вже залишив добувати Львів і відійшов до Жванця, де задержавсь був султан, повертаючи з під Бучача. Відвойовані від Польщі землї султан лишив під булавою Дорошенка, та ще й обіцяв, що на рік возьме, і передасть йому решту Червоної Руси і цілу Лївобічну.

„Коли другий похід буде аж на рік, то чому Юрко не навідаєсь до свого Петруся? Ще його не бачив,“ спитала Настя.

„Через те й вислав мене до вас, бо гетьман не пускає його. На тім боці погано. Ляхи не виводять з України своїх військ, хоч бучацьким миром зобовязались були до сего. Чернь і Запороже далі проти гетьмана. Тепер вже й лівобічний гетьман з Москалями наважать на Правобічну. Турецька поміч непевна. Татари більше шкодять гетьманови, ніж помагають. Страшно нищать Україну. Край пустіє, бо народ утікає натовпом на наш бік та тягне дальше ід сходови. У здовж і у поперек одна велика руїна. Гетьман в розпуці.

„Аби лиш, неприведи Господи, не пішов під польського короля!", замітив старий сотник.

„Сего він не зробить. Казав, хоч би тому, щоби українські землї не були розділені між дві держави. Як наші землї будуть в купі, то нам ніяка біда нїчо не зробить. До того, тота частина, котра пішла би до Польщі, пропала би для нас на вічні віки. Гетьман не раз і не два казав нам, що як турецька протекція не зломить Польщу до решти і як не дістане під свою булаву ще й Лівобічну, то він віддасть Україну назад під протекцію московського царя. Він вже переказував про се до Москви, але жадав, щоби цар заприсяг, ні Правобічну ні відвойовану від Польщі частину Червоної Руси не віддавати Ляхам.

*
* *

Се, про що Кіндрат говорив в Небулові, стало ся. Дорошенко написав до Січи, що рішивсь віддати Правобічну під царську протекцію. Нехай запорозька старшина пришле послів, то він передасть їм булаву.

Дорошенко призвав до себе Юрка. Перед ним на столї стояла срібна коробка викладана перлівницею.

„Поїдеш до Львова. Перекажи Брацтву, що чернь, збаламучена хлополапами, зломила нашу силу. Через те й ми, не то, що не здужаємо взяти під одну булаву решту Західної України, але й не годні удержати того, що вже взяли. З тої скрути, в яку попала Правобічна, є нинї лиш два виходи. Оден веде під царя, другий під Польщу. Москаль, правда, загадав вигубити тоту часть нашого народу, що з матерних грудий виссала думку єдности, думку державности України. Але, хоч би й знівечив козацтво, то всего народу Москаль не

винищить. Москаль, хоч погана порода, всеж таки порода людська, з людською, не зьвірською душею. І московська віра не така, аби Українець зміг перейти на ворожу віру, та через те на віки пропасти для власного народу. Не його сини, то внуки повернуть. Колись нарозумить ся й наша чернь. Тоді Україна, без ніякої війни відділить ся через ніч від Московщини, так як від яблінки пристигле яблоко.

„Не боїте ся того," спитав Юрко несміло, „що Москва, як возьме від вас Правобічну, то віддасть її Польщі? Між ними є Андрусівська угода.

„Думаю, що не дасть, бо тепер Андрусівської угоди вже нема. Я звалив її. Правобічна і часть Західної України тепер не власність Польщі. То краї царгородського султана. Московський цар возьме край не від Польщі лиш від Турка. Що цар возьме від Турка, то сего ніякий договор не зобовязує його віддавати Польщі. З сего, правда, може вийти війна між Польщию і Московщиною. Я, очивидно, хоч складаю булаву, не буду сидіти загніруч. Буду працювати, аби Московщина взяла ще решту Західної України. Перекажи, щоби Брацтво, наша шляхта і наше міщанство в Червоній Руси вислали до Самійловича і до Москви послів. Нехай жадають... не просять, але жадають, щоби взяли, та під булаву гетьмана України дали всю Червону Русь. Аж тоді, коли се стане ся, і опісля від Московщини відділить ся Дніпрянщина, то разом з нею і Дністрянщина опинить ся на волі, під одною булавою. Аж тоді нехай Братчики добудуть з тайника Святоволодимирську булаву, та дадуть її гетьманови Соборної України.

До Львова Юрко мусів пробиратись, мов той злодій крізь край зруйнований, повний всяких небезпек. Треба було проховзуватись проміж татарські чамбули, ватаги плїндруючої черни, віддїли польських війск. Не раз і не два був в такій скруті, що здавалось, пропав і скарб його і він сам. Але якось, чи мав щастє, чи вів його святий, котрого мощі затворено в булаву, дібравсь до Львова. Повертаючи, їхав на безбач, бо їхав як голий, що розбою не боїть ся. Тому дома станув скорше, ніж сам сподївав ся.

Хоч вернув до любої та вірної дружини, хоч утішив ся синком, котрого вперве побачив, не веселі були перші його дни в Небулові. Аж тепер, коли труди, не-

безпеки та весь гамір війни були за ним, в його думках виринуло все те, за що вони бороли ся; все те, чим тота війна скінчила ся: Весь край... одна руїна. Народ знівечений, а величава будівля української держави, яка стояла вже майже готова під дахом, також завалилась. Ходив так пару днїв, з кута в кут, мов сновида.

„Чи ти, любий, вже нічо в світї не маєш більше, як тоту Україну?“ спитала Настя, кладучи йому руку на плече. „Коли вона пропала, то жий для тих, що тобі лишили ся. Чи тобі Петрусь менше милий, ніж тото що минуло ся?

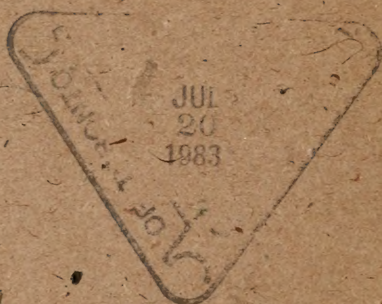
„Не пропало, не минуло ся! Ми жилавий народ. Ще ми обоє дожиємо того, що над нашими степами блисне булава... тота, котру бережуть Братчики у Львові. А нї, як не ми, то наш Петрусь.

Юрко вхопив дитину обіруч і підніс високо, аж під стелю.

„Слухай Петрусю! Як вже будеш Петром, то понесеш за гетьманом бунчук і гукати меш:

„Оден гетьман, одна булава від Кавказу аж по Татри! Ура!..

JUL
20
1983

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 19 22 10 005 0